

IVAN MEŠTROVIĆ I BORBA ZA DALMACIJU

(U povodu 100-godišnjice rođenja)

I — Južnoslavenska orijentacija mladoga Meštrovića

Južnoslavenska misao ponikla je u Dalmaciji. Prve začetke trebalo bi tražiti u dalekoj prošlosti, kod starijih dubrovačkih pisaca, poimenice kod Ivana Gundulića, koji je u svojim pjesničkim djelima uvjerljivo izrazio misao o široj zajednici »slovinskih« naroda, sa živim reminiscencijama iz historije.

U XVIII stoljeću južnoslavenska misao u Dalmaciji nalazi novih izražaja. Narodni pjesnik Andrija Kačić Miošić preko svoga popularnog *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* (1756), napisana u duhu narodne poezije, koji je doživio preko 30 izdanja, pronio je »slovinsku« misao kroz sve naše krajeve. Po Marinu Franičeviću »Kačićevi stihovi utjecali su i na neke ilirce, a njegovo slovinstvo je preteča jugoslavenskih koncepcija iz XIX stoljeća, ne samo kod Hrvata nego i kod Srba«. ¹ Sredinom XIX stoljeća južnoslavenska misao u Dalmaciji ulazi u novu fazu svoga razvoja. Božidar Petranović, kao izabrani narodni zastupnik Kninske krajine u bečkom državnom saboru, prvi je otpočeo akciju za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, smatrajući je kao prvu etapu u velikom procesu ujedinjavanja svih Južnih Slavena. Svoj značajni govor, održan biračima u Kninu 6. VII 1848, Petranović je završio riječima: »Bratjo moja, ristjani i kerstjani (...) svi smo prava jednokervna bratja (...) Zaključiti ću, mila bratjo, govor moj s očitovanom željom od strane bratje Hrvata i Slavonaca, da se s njima opet sružimo i kao prava bratja zagerlimo, obećavajući nam velike slobostine i koristi«. ²

¹ M. Franičević, Andrija Kačić Miošić, Enciklopedija Jugoslavija, V, 170.

² Dr Božidar Petranović i osnutak Matice Dalmatinske, Narodni list, Zadar, jubilarni broj, 1. III 1912.

Iz Obrovca, gradića sjeverne Dalmacije, čuje se poklič za slavenstvo primorja.³

U toku narodnog preporoda u Dalmaciji južnoslavenska misao dolazi do punoga izražaja. Poslije pada Bachova apsolutizma Hrvati i Srbi na slavenskim obalama Jadrana udružuju se u jedinstveni narodni pokret u borbi protiv nacionalnog ugnjetavanja i ekonomske eksploatacije. Dalmatinski narodni preporoditelji pokreću u Zadru, tadašnjem glavnom gradu Dalmacije, svoj organ *Narodni list*, u redakciji ondašnjeg mladog suplenta, a poslije velikoga hrvatskog historičara Natka Nodila. Već u prvom broju *Narodnog lista* Nodilo je proklamirao ideju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba:

Oni (Hrvati) su sa Srbima od koljena do koljena ostavili u junačkim pjesmama uspomenu stare slave i starog imena, koje nam je svima jamstvo bolje budućnosti. Oni — Srbi — napokon pružaju nam sada bratinsku desnicu, da s nama ujedno posiju sjeme uljudnosti po barbarским zemljama istočnim, po onom groblju živih ljudi, s kojega iza pet tamnih vijekova, rekbi, da je Zapad naumio sadrijeti smrtnu koprenu otomanskog barbarstva.⁴

Početkom XX stoljeća na historijsku pozornicu stupa nova generacija, koja će otvoriti novu epohu u historiji Dalmacije. To je doba politike novog kursa, Riječke i Zadarske rezolucije. Frano Supilo, Ante Trumbić, Josip Smodlaka, Ivan Meštrović, da spomenemo samo najistaknutije predstavnike novoga naraštaja, kidaju s preživjelim tradicijama prošlosti, unose nova, savremenija shvaćanja u društveno-politički život i otvaraju novu stranicu u historiji naših naroda u Dalmaciji.

Kada je stigao u Beč, 1899, kao mladić od jedva 16 godina, u narodnoj nošnji Dalmatinske zagore, splitski kamenorezački šegrt Ivan Meštrović stanovao je na petom katu jedne zgrade na periferiji Beča, boreći se s ljutom siromaštinom i trpeći oskudicu svake vrste, ali s radnom snagom i stvaralačkim elanom koji zadivljuje, prema svjedočanstvu Milana Čurčina.⁵ Meštrović je prosto sagorijevao na poslu, škrt na riječima, radeći bez predaha od jutra do mraka, često do duboko u noć, zadubljen u sebe i svoje djelo, zaboravljajući i na glad i na umor. Tadašnji mladi umjetnici i književnici, koji su studirali u Beču, smatrali su već tada da mu predstoji velika budućnost. Ali, s prijemom u Akademiju likovnih umjetnosti išlo je teško: mladi kamenorezac nije imao propisane kvalifikacije i nije ispunjavao formalne uvjete da bude primljen za studenta. Tako, na primjer, profesor Bitterlich, koji uopće nije cijenio umjetnost Slavena, nije pokazivao nimalo interesa — kao

³ G. Novak, Poziv Obrovca za slavenstvo Dalmacije, Magazin sjeverne Dalmacije, II, Split, 1935, 87—94.

⁴ Narodni list, 1. III 1862.

⁵ M. Čurčin, Ivan Meštrović in Wien, Festschrift Julius Franc Schütz, Graz — Köln, 1954, 168—178.

što je sam rekao — »da jednom nepoznatom hrvatskom seljačetu otkriva umjetnički talent...« Profesor König, osjetivši vrijednost Meštovićevih probnih crteža i skica, iskreno se založio za njegov prijem, ali je naišao na ozbiljnu opoziciju nekolicine kolega. Na sjednici Nastavničkog savjeta stvar je prelomio sam rektor Akademije, prof. Helmer, i na primjedbu da kandidat nema odgovarajuću predpremu rekao je: »To može da bude, ali s obzirom na skulpturu, bojim se da on više umije od mene, i ja moram da ga pripustim...« Kandidat je prijemni ispit položio s odlikom i ubrzo je obratio na sebe pažnju svih svojih profesora. Već 1902. izlagao je prvi put na izložbi Secesije u Beču i za skulpturu *Bolesna djevojka* dobio svoj prvi honorar.⁶ Put je bio prokrčćen, a uspjesi su se nizali jedan za drugim.

Izvjesni Meštovićevi kritičari, lišeni potrebne objektivnosti, pokušavali su da ga prikažu kao »učenika bečke škole« i, čak, kao »imitatora bečke Secesije«. Ovakav sud, ako se problem dublje sagleda, iz osnova je pogrešan. Nitko manji nego znameniti austrijski historičar umjetnosti Josip Strzygowski, profesor Bečkog sveučilišta, konstatirao je da se Meštović kod svojih profesora usavršio samo u tehnici, ali da je u potpunosti uspio sačuvati svoju stvaralačku individualnost: »Trebalo priznati da se od njih naučio boljem zanatu, ali u duhovnom pogledu morali su ga oni ostaviti da ide svojim putevima«. Već poslije prve decenije sistematskog rada Meštović je bio oformljen umjetnik, koji je »našao put k izrazito jugoslavenskoj tipičnosti«.⁷

Meštović je bio prvi put u Beogradu krajem decembra 1904. Bio je pozvan da izradi bistu kralja Petra I. U to doba Meštović je već bio poznat umjetnik. Osim toga, on je već prije došao u kontakt s nekolicinom srpskih umjetnika, književnika i naučnih radnika u Beču, gdje su ovi bili na studijama, ili iste godine u Sofiji, prilikom II jugoslavenske umjetničke izložbe, na kojoj je i on izlagao. Meštović se odazvao pozivu da dođe u Beograd, pretpostavljajući da su inicijatori, koji su dali sugestiju da se on pozove, bili krugovi oko *Slovenskog juga*, političkog lista za propagiranje ideje o ujedinjenju južnoslavenskih naroda, koji je te godine pokrenut u Beogradu i okupio oko sebe lijep broj suradnika i čitalaca iz svih naših krajeva. Urednik *Slovenskog juga* bio je Boža Marković, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, istaknuti predstavnik lijevoga krila građanske demokracije u Srbiji, poznat sa svojih širih južnoslavenskih koncepcija. Meštović je pretpostavljao da su ti krugovi zapazili njegovo »radikalnije držanje u jugoslavenskom smislu« naročito za vrijeme izložbe u Sofiji, kojom prilikom je došao u bliži dodir sa Srbima, Bugarima i Slovencima, koji su isto tako bili oduševljeni južnoslavenskom idejom.

⁶ Ibid., 174—176.

⁷ Jos. Strzygowski, Meštovićevo mjesto u razvoju svjetske umjetnosti, *Nova Evropa*, 1. VII 1924.

Na Meštrovića je stari, patrijarhalni Beograd, s njegovim malim kućicama, još poluorijentalnim izgledom i starinskim primitivnim načinom života ostavio prijatan utisak i on se u njemu ugodno osjećao:

Sve mi je to bilo tako drago i blizo, a najviše ona mala i raštrkana siromašna varošica sa svojim potleušicama i jadnom i hrapavom kaldrmom, te primitivni ljudi, kao i ja, njihovo srdačno gostoprimstvo, njihov seljački govor, jednako školovanih kao i neškolovanih, budilo mi je osjećaj kao da sam u svom povećanom selu, u selu, koje je prijestolnica jedne veće pokrajine seljaka, onakvih kao što su i moji, gdje sam se rodio (...) Osjećao sam, da je to moja zemlja, moj narod i jezik, koga je sudbina protunarodno podijelila, da je ta podjela tek vanjska, a u njegovoj nutрини da nema granica, a ta nutrina, da će sve umjetne granice porušiti.⁸

Iduće godine Meštrović, na poziv svojih drugova, mlađih umjetnika, ponovno dolazi u Beograd, i tu izlaže svoje skulpture u Narodnom muzeju na izložbi »integralnih Jugoslavena«, kako su tada nazivani pobornici ideje južnoslavenskog ujedinjenja. Sjećajući se ove beogradske izložbe i uspoređujući je s prošlogodišnjom južnoslavenskom izložbom u Sofiji, Meštrović iznosi ove karakteristične pojedinosti:

Bilo nas je Bugara, Srba, Hrvata i Slovenaca. Povod ovoj secesiji smo dali nas nekoliko mlađih Hrvata, koji nismo htjeli, prvo, da se na izložbi dijelimo u neke stroge sekcije, a poslije, nismo htjeli da idemo na primanje, koje je dao austrijski poslanik za »svoje državljane«. Tom našem stavu su se pridružili i neki Slovenci, a kasnije i neki Bugari, koji su taj naš stav uzeli u zaštitu pred bugarskim ministrom prosvjete Šišmanovim, koji nam je oštro zamjerio na tom držanju. Eto, ta grupa, s tom ideologijom, priredila je tu izložbu na povratku stvari iz Sofije. To su oni, koji su u Sofiji manifestirali južnoslavenskoj konfederaciji.⁹

Tada su ideje Strossmayera i Račkog, Polita-Desančića i Svetozara Miletića, Georgi Rakovskog i Ljubena Karavelova o južnoslavenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji ponovo postale aktuelne i nova generacija mlađih umjetnika, književnika i intelektualaca kod Južnih Slavena ne samo da ih je prihvatila nego i dalje širila i popularizirala preko štampe i javnosti. Krupan korak dalje poći će prvaci tadašnjih srpskih i bugarskih socijaldemokratskih partija, koji će akeptirati napredne ideje Dimitrija Tucovića o federaciji balkanskih socijalističkih republika.

Prilikom ovog svog boravka u Beogradu Meštrović je, skupa s dalmatinskim slikarom Paškom Vučetićem, koji je prešao u srpsko državljanstvo i igrao istaknutu ulogu u tadašnjem beogradskom umjetničkom životu, načinio izlet u Šumadiju, gdje su obojica bili

⁸ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires, 1961, 13. Drugo, skraćeno izdanje u Zagrebu 1971.

⁹ Ibid., 13—14.

gosti kod jedne seljačke obitelji u Topoli. Bio je to velik doživljaj za Meštrovića, koji ga je ovako opisao:

To mi je potvrdilo moju prvu impresiju o istovjetnosti seljaka kod nas i u ovim stranama. Ponašanje, običaji, sve je bilo isto, kao i govor, i to daleko više nego u Beogradu (...) To seoce, Topola, otkuda je Karađorđe dizao bunu, s njegovim malim i običnim kućicama, pa i sa crkvicom, koju je, navodno, on podigao, a koja je bila mala, skromna i primitivna, pravilo mi je dojam, da su i Vožd i njegova družina bili na istom duhovnom stepenu, kao seljaci u mome selu. To mi nije njihov podvig umanjivalo, nego, naprotiv, približavalo me je k njima...¹⁰

Meštrovićeva reputacija postajala je iz dana u dan sve veća, a njegovo ime sve poznatije širom svijeta. Svaka njegova izložba imala je internacionalno značenje, o njegovim umjetničkim dostignućima pisali su najistaknutiji estetičari i umjetnički kritičari velikih naroda s takvim priznanjima koja se dodjeljuju samo najvećim umjetnicima svijeta. Fragmenti Meštrovićevog Kosovskog hrama, izloženi na internacionalnoj izložbi u Beču 1910. bili su pravo otkriće. Strzygowski iznosi o tome ove pojedinosti:

Sjećam se još dobro nečuvenoga utiska koji je učinila prva izložba njegovog spomenika u Beču (1910). Kako su izazovno samo, u onim političkim i nacionalnim odnosima stare Austrije, stršile one dvije goleme glave, postavljene na ulazu u Secesiju: jedna, glava Miloša Obilića, sva posrebrena, a druga Srđe Zlopoglede, obojena crveno i plavo. Izazovan je bio već i sam plakat, i ja to navodim ovdje radi toga, da bih pokazao kako je Meštrović, još 1910, posred onog velikovaroškog pritiska na život i mišljenje, hrabro istupao za jugoslavensku narodnu stvar. I to je ostalo sve do danas jednom od glavnih crta njegove umjetnosti, da se nikad nikojoj sili nije pokorio, osim svome vlastitom uvjerenju i svome unutrašnjem nagonu.¹¹

Treba naročito istaći činjenicu da je Meštrović izloženim fragmentima svoga Kosovskog hrama postigao takav uspjeh baš u prijestolnici Habzburške monarhije, u kojoj se vodila izrazito antisrpska i antijužnoslavenska politika, naročito u to vrijeme poslije Veleizdajničkog procesa u Zagrebu i nakon austrijske aneksije Bosne i Hercegovine. Utoliko je bilo od većega moralnoga efekta što je jedan od najistaknutijih profesora Bečkoga sveučilišta, čije je ime bilo poznato i cijenjeno daleko izvan granica Austrije, odao Meštrovićevu Kosovskom hramu ovako visoko priznanje:

Treba zamisliti Kosovski hram kao veliko umjetničko djelo, u kojem se nadmeću, naizmenice i nerazdružno, graditelj i vajar, više nego i u kojem poznatom svjetskom spomeniku. Da spomenemo samo, primjera radi, poznati spomenik Bitke Naroda u Lajpcigu, na kojem su radili svakojaki graditelji i vajari, dok je spomenik srpsko-hrvatskog naroda djelo jednoga umjetnika, tojest djelo koje bi imalo da

¹⁰ Ibid., 14—15.

¹¹ Jos. Strzygowski, ibid.

postane kao od jednoga daha (...) Svakako spada u velika djela savremene umjetnosti, koja je inače tako siromašna originalnošću, da je jedan vajar stvorio sebi tip čovjeka, kako su to jednom već na balkanskom tlu učinili Grci, kada su u umjetnost uveli takozvani »grčki profil«. Tip slavenskog junaka, kako ga je Meštrović stvorio, tako je originalan, da se daje protumačiti samo nepokvarenom krvlju njegova porekla i njegovim odgojem. Teško je danas naći u umjetnosti Evrope toga soka u većem obilju (...) Južnim Slavenima pala je u dio nečuvena sreća da u možda najvažnijem času svoje istorije imaju velikoga umjetnika, koji je još sav utonuo u krv, tlo i položaj svoje zemlje (...) Pouzdano je da je jugoslavenska umjetnost prvi put sa Meštrovićem izašla na svjetski glas.¹²

Godinu dana poslije velike izložbe Secesije u Beču, gdje je postigao svoj prvi uspjeh svjetskih razmjera, Meštrović je izložio fragmente Kosovskog hrama u Rimu. Istaknuti engleski umjetnički kritičar James Bone napisao je tom prilikom zapaženi članak *Novi majstor*.¹³ Nakon velike pobjede na Kumanovu Bone je napisao članak *Kosovski hram, jedno srpsko proroštvo u umjetnosti*.¹⁴ Bone je pisao: »Tek 1911, na Internacionalnoj izložbi u Rimu, kuda je kulturni svijet bio snio sve svoje lijepe miroljubive umjetnosti uoči velike izdaje civilizacije, tek je tu Evropa poznala novu snagu koja se pojavila na polju moderne umjetnosti (...) Meštrovićeva umjetnost, kao fenomen, pukla je pred očima prvi put na ovoj rimskoj izložbi (...) On je jedan od rijetkih umjetnika u historiji koji je svoju umjetnost posvetio svome narodu.«¹⁵

Mnogo kasnije, u svojim uspomenu, Meštrović je iznio niz karakterističnih pojedinosti iz prethistorije rimske izložbe. On je bio pozvan prvo od austrijskog ministarstva za prosvjetu i kulturu da uzme učešća na izložbi »najobilatijim brojem« svojih skulptura, ali se Meštrović nije odazvao bečkom pozivu: »Odbio sam s motivacijom, da meni kao Hrvatima nema tamo mjesta.«¹⁶ Ubrzo zatim Milan Amruš, predstojnik za bogoštovlje i nastavu u hrvatskoj zemaljskoj vladi, pozvao je Meštrovića da izlaže u »Ugarskom paviljonu«, a da će mađarska vlada »urediti s Bečom, da se ne zamjera Hrvatima, koji su rodom iz Dalmacije, jer da i oni, Mađari, stoje na tome, da to pripada Kruni Sv. Stjepana«. Meštrović je odgovorio Amrušu: »Meni je svejedno gdje sam se rodio, ali ja neću ni u austrijski, niti u mađarski paviljon, a mislim da neće nitko od nas mladih«. Amruš ga je ispratio riječima: »Promislite vi svi ... uostalom, mi ćemo o tom još razgovarati ... ali se pazite ... «¹⁷

Meštrović je odmah poslije toga pisao u Beograd i pitao da li će Srbija na rimskoj izložbi imati svoj paviljon i, ako ga bude

¹² Ibid.

¹³ Manchester Guardian, 20. VI 1911.

¹⁴ Ibid., 31. X 1912.

¹⁵ Ibid., 31. X 1912.

¹⁶ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 20.

¹⁷ Ibid., 20.

imala, bi li pristala da hrvatski umjetnici izlažu u srpskom paviljonu, jer ne žele izlagati ni u austrijskom ni u mađarskom paviljonu. Iz Beograda je stigao pozitivan odgovor. Meštrović priča: »Prije nego bi se Srbija dala u troškove za paviljon, trebalo je osigurati, da ćemo moći iznijeti stvari. Stvari smo poslali u Beograd, da ih odande u zatvorenim vagonima otpreme u Rim.«¹⁸

Jednoga dana Meštrović je hitno pozvan kod Amruša, i ovaj mu je saopćio »da su iz Pešte žurno tražili, preko Ministra za Hrvatsku, da Hrvati sudjeluju na izložbi s Mađarima, da pošalju svoje ljude, koji će hrvatsko odjeljenje urediti, da će na Ugarskom paviljonu uz mađarsku biti i malo manja hrvatska zastava«. Meštrović iznosi svoj sukob s Amrušom:

— Mi nećemo izlagati u mađarskom paviljonu, nego u srpskom, rekao sam.

Na to je stari planuo, pa je stao vikati:

— Nećemo mi vama dati stvari iznijeti preko granice.

— Kasno je, Presvijetli. Stvari su otišle i nisu vam više na doseg.

— Hodite k vragu, neću više s vama imati posla.¹⁹

Meštrovićeve odluka izazvala je razne komentare. Bečka i peštanska štampa, ne samo režimska nego i opoziciona, najoštrije su ga napadali, a u Zagrebu su mišljenja bila podijeljena. Meštrović priča:

U javnosti se to saznalo i bilo je diskusija za i protiv. Oštrih napada je bilo od male skupine frankovaca, a naprednjaci, s Ivanom Lorkovićem, otvoreno su nas branili. Milinovci su napadali Koaliciju, koju su nazivali mladomađaronima, a koalicionaši su se držali mudro, migajući nam ispod oka, bez da se identificiraju. Međutim, tako zvana »elita« iz Narodne kavane je bježala od nas i glasno izražavala svoje negodovanje.²⁰

Od istaknutih ličnosti iz zagrebačkih naučnih krugova Meštrovićev postupak su odobravali Vladimir Mažuranić, Franjo Marković, Toma Maretić i drugi. Posebno je karakterističan stav Frana Supila. U svojim uspomenama o Supilu Meštrović bilježi:

Franu se svidjela moja motivacija, koju sam dao novinama, da smo ja i moji drugovi tražili da Hrvatska vlada podigne svoj, hrvatski paviljon. Budući da u tome nismo uspjeli, odlučili smo izložiti u paviljonu kraljevine Srbije, koja je, uostalom, na moj prijedlog, odlučila po mom nacrtu sagraditi svoj paviljon. On je odlučno ustao u našu obranu protiv napadaja frankovaca. Tokom izložbe je došao u Rim i mnogo smo razgovarali. On se radovao što je našoj izložbi priznato prvenstvo. Austrijanci i Mađari su bili ljuti i pred svakim su isticali da su gotovo svi izlagači njihovi državljani, i tako sami potvrđivali da ti njihovi »podanici« nisu zadovoljni, te da žele nešto drugo.²¹

¹⁸ Ibid., 21.

¹⁹ Ibid., 21.

²⁰ Ibid., 22.

²¹ I. Meštrović, Uspomene na Frana Supila, Hrvatska revija, Buenos Aires, prosinac 1957, VII, 4, 319—320.

Dok su na ranijim internacionalnim izložbama hrvatski, slovenački, češki, slovački i poljski umjetnici, kao lojalni podanici, smatrali za prirodno da izlažu svoja djela u paviljonima Austro-Ugarske, dotle je Meštrović, prvi od Jugoslavena izvan Srbije, demonstrativno izložio svoja djela u Srpskom paviljonu i time dao primjer, na koji su se ugledali i drugi jugoslavenski umjetnici s teritorija Habsburške Monarhije.^{21a} U datim historijskim uvjetima njegova su djela rječito govorila o revolucionarnim stremljenjima Južnih Slavena za oslobođenjem ispod tuđinskog jarma i za ujedinjenjem u jednu zajedničku južnoslavensku državu izvan austrijskih okvira. Meštrovićevi fragmenti Kosovskog hrama bili su ne samo velik umjetnički događaj na Rimskoj izložbi nego istovremeno i sjajna nacionalno-politička manifestacija jedinstva Južnih Slavena.

II — Pokušaj formiranja Hrvatskog odbora u Rimu

Meštrovićev ugled poslije rimske izložbe postao je još veći i o njegovim djelima, izloženim u Rimu, govorilo se u svjetskoj štampi s najvećim oduševljenjem. Sve je to doprinijelo da su odgovorni srpski državnici, dugogodišnji ministri i predsjednici vlade Nikola Pašić i Milovan Milovanović pozvali Meštrovića da im izradi biste, i on se odazvao njihovim željama.

Poslije svog drugog povratka iz Petrograda (1913) Pašić je pozvao Meštrovića na čaj. Između ostaloga, Pašić je povjerio Meštroviću da mu je ruski car rekao: »Mene je strah, da će nas Germani iznenaditi. Oni su, po svim izvještajima, potpuno spremni, a Francuzima treba još dvije godine, a nama i pet, da dovršimo naoružanje«. Tom prilikom Pašić je saopćio Meštroviću da se i on boji »da će Austrijanci požurivati sukob« i dodao: »Zadržite sve ovo za sebe, ali kako skoro odlazite, imajte ovo na umu, ako bi se znaci pokazali, upozorite glavne ljude tamo, da se na vrijeme nekuda sklonu, jer se bojim da će Austrijanci sve pozatvarati, i biti okrutni, kako bi obezglavili narod«.²²

U proljeće 1914. Meštrović je priredio u Veneciji kolektivnu izložbu svojih skulptura, koja je imala velik uspjeh. Tom prilikom, u aprilu bio je u Rimu. Tu, u Italiji, dva mjeseca prije Sarajevskog atentata, Meštrović je imao prilike čuti »da Germani neće čekati«

^{21a} Lj. Jurković, O učestvovanju Ivana Meštrovića i jugoslovenskih likovnih umetnika na Međunarodnoj umetničkoj izložbi 1911. u Rimu u paviljonu Srbije, Gradina, oktobar-novembar 1970, V, 10—11, 127—131. U ovom članku ispravljeno je pogrešno tvrđenje da su Meštrović, Tomislav Krizman, Mirko Rački, Ljubo Babić, Jozo Kljaković i drugi hrvatski umjetnici tobože zato izložili svoja djela u srpskom paviljonu »jer im ugarska vlada nije dopustila poseban odio unutar ugarskog paviljona«. (M. Gross u Povijesti hrvatskog naroda 1860—1914. Zagreb, 1968, 281).

²² I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 35.

i da rat »tokom te godine mora početi«. ²³ Na sam dan atentata zatekao se u Veneciji, skupa s ocem i ženom. Čim je doznao za atentat, Meštrović se odlučio da otputuje još iste noći, preko Trsta, za Split. »Krenuli smo — priča Meštrović — ali sam se već na lađi pokajao, jer smo bili opsjednuti agentima, da nismo mogli ni među se govoriti, a pogotovu kad smo napustili luku. Tako je bilo sve do Splita...« Sutradan, u Splitu, u kavani, Meštroviću je prišao jedan kapetan, Bečlija, kojemu je prije učinio neku uslugu, i brzo mu prišapnuo: »Znam pouzdano, da Vas kane uhititi. Otputujt što prije, makar kud, i zametnite trag. Jutros sam pozvan zapovjedniku na raport samo zato, što je neki špijun dojavio, da sam Vas sinoć pozdravio«. ²⁴ Meštrović se sjetio Pašićeva savjeta i potražio Josipa Smodlaku, Prvislava Grisogona i Antu Trumbića, da se dogovore što treba preduzeti. Meštrović iznosi ove pojedinosti:

Smodlakina kuća je bila opsjednuta od detektiva. Grisogonova isto. Njega sam sreo na trgu, pa mi je samo rekao, prolazeći mimo: »Praćen sam, razumijem našu situaciju«. K Trumbiću sam uspio ući u stan i porazgovoriti, te ga upozoriti, da se odaleči iz Splita i upozori još i druge, da budu na oprezu. On početka nije vjerovao, da će doći do rata, a kad sam mu rekao, što je Pašić preporučio, počeo je stvar uzimati ozbiljno. Dogovorili smo se, da ja isto veće otputujem s talijanskom lađom u Anconu, i to u zadnji čas i bez prtljage. Tako mi je jedan prijatelj došao reći, da učinim, jer je saznao, da me kotarski poglavar nije htio zatvoriti prije naređenja iz Zadra... ²⁵

Nakon dva dana, kad je vidio da su počela hapšenja u Splitu, Trumbić je otputovao za Beč, zadržavši se usput na Semmeringu tri tjedna, tobože radi liječenja. Tu je iz novina doznao za austro-ugarski ultimatum Srbiji. Kada su ga, poslije toga, vlasti tražile, prvo u Splitu, a zatim u Beču, da bi ga kao istaknutog političara uhapsile, Trumbić je već bio u Veneciji. Supilo se još prije Meštrovića i Trumbića uklonio iz domovine: »Supilo je, imajući politički nos, čim je pročitao austrijski ultimatum Srbiji, odmah krenuo prema talijanskoj granici i u kritičnom času prešao u Veneciju«. ²⁶

Od hrvatskih emigranata Meštrović je prvi stigao u Rim i tamo zatekao političku psihozu punu elektriciteta. Iako je u to vrijeme još uvijek bila saveznica Njemačke i Austro-Ugarske, Italija je u početku rata proglasila neutralnost. Ali, nacionalistička štampa odmah je počela otvoreno pisati o kompenzacijama, postavljajući iredentističke zahtjeve. Poslije prvih neuspjeha austro-ugarske vojske na srpskom frontu i umjerenija štampa istupila je s tezom o kompenzacijama, koncesijama i teritorijalnim ustupcima na ime »dogovarajuće nagrade« za neutralnost. Prvo se spominjao

²³ Ibid., 37.

²⁴ Ibid., 41.

²⁵ Ibid., 41.

²⁶ I. Meštrović, Uspomene na Frana Supila, 321.

samo »talijanski Trentino«, zatim »talijanski Trst«, pa »talijanska Istra«, i tako redom. Apetiti su iz dana u dan rasli. Iredentističke manifestacije na rimskim trgovima i ulicama bile su svakodnevna pojava i postajale su sve bučnije i masovnije. Meštrović, koji je već otprije, naročito od vremena svoga velikog uspjeha na rimskoj izložbi, imao odličnih veza s talijanskim umjetničkim i literarnim krugovima, bio je upućen u mnoge zakulisne političke akcije i diplomatske pregovore. Talijani nisu bili diskretni i zakopčani kao Englezi, tako je Meštrović doznao mnoge značajne pojedinosti. U svojim uspomenaма on kazuje ovo:

Pukim slučajem saznao sam za izvještaj francuskog poslanika Barrère-a njegovoj vladi. On se žalio, da je predsjednik talijanske vlade Giolitti dva puta odbio da ga primi u Ministarstvo. Barrère je to tumačio tako da se Giolitti boji austrijskih i njemačkih špijuna, kojih je bilo i po talijanskim uredima. Konačno mu je uspjelo dva puta sastati se sa Giolittijem u Fiuggi, gdje je Giolitti bio došao na odmor. Kod prvog sastanka je Giolitti odbio i samu pomisao, da bi Italija napustila neutralnost. Barrère je razumio, da je to od straha od Njemačke. Kod drugog sastanka Barrère je Giolittiu dao razumjeti, da bi se saveznici obvezali da će Italija poslije rata dobiti Trentino i Trst, koji su bili toliko na srcu talijanskom narodu. Giolitti mu je odgovorio, da se Italija nada da će to i bez ulaska u rat dobiti; da je talijanski poslanik u Beču iz razgovora s ministrom Aerenthalom dobio dojam, da će Austrija pristati i na još više (parecchio) — i to za samu neutralnost — naglasio je Giolitti. Na to ga je — prema izvještaju — Barrère upitao, da li bi talijanska vlada zatvorila jedno oko kad bi, recimo, desetak tisuća Garibaldinaca prešlo u Francusku? To ne bi bila neka osobita pomoć vojnička, ali bi imalo moralni učinak u Francuskoj. Na to je Giolitti odgovorio: »Uz uslov, da ih iskrerate u Dubrovniku«. ²⁷

Obaviješten o ovim diplomatskim razgovorima, Meštrović se odmah obratio Supilu i Trumbiću, za koje je doznao da se nalaze u Veneciji, s pozivom da hitno dođu u Rim. Trumbić isprva nije davao važnosti ovome pozivu, ali ga je Supilo uvjerio da mora biti nešto ozbiljno, kada ih Meštrović tako hitno zove. Poslije nekoliko dana obojica su prispjeli u Rim, gdje su odmah doznali o čemu se radi. U to vrijeme, sredinom septembra 1914, počeli su pristizati i drugi emigranti iz Dalmacije i banske Hrvatske u Rim. Oni su prvobitno imali namjeru da odmah osnuju Jugoslavenski odbor, sa zadatkom da predstavlja političke emigrante iz svih južnoslavenskih zemalja sa teritorija Austro-Ugarske i da bude tumač nacionalno-oslobodilačkih stremljenja južnoslavenskih naroda. Preko Ljube Mihajlovića, otpravnika poslova srpskog poslanstva u Rimu, oni su se obratili Pašiću u toj stvari. Meštrović iznosi ove karakteristične pojedinosti:

Pašić je naše namjere svesrdno pozdravio i sokolio nas, ali nas je upozorio da ne upotrebljavamo za narod ime »Jugoslaveni«, ni za idealiziranu zemlju »Jugoslavija« (...) jer da to ne bi bilo po volji

²⁷ Ibid., 322.

Rusije, na pomoć koje moramo u prvom redu računati. Savjetovao nam je, nadalje, da naša propaganda za početak mora biti što diskretnija, da ne bi ozlojeđili Italiju i smetali Saveznicima u njihovu nastojanju da je pridobiju na svoju stranu. Ako želimo da osnujemo neki odbor, koji bi javno istupio u Francuskoj ili drugdje, onda da je podesnije da ga nazovemo »Hrvatski odbor«.²⁸

Tako je, po Meštroviću, privremeno i prelazno, umjesto planiranog Jugoslavenskog odbora, osnovan Hrvatski odbor u Rimu, krajem septembra 1914.²⁹ Prvi članovi odbora bili su: Frano Supilo, Ante Trumbić, Ivan Meštrović, Hinko Hinković, Franko Potočnjak, Lujo Vojnović, Julije Gazzari.³⁰ Pašićeva vlada je odmah obavijestila Odbor da je spremna da pruži potrebnu materijalnu pomoć za vođenje propagande i za izdržavanje članova Odbora. Ali, Odbor je ponuđenu pomoć odbio s ovom motivacijom: »Mi smo ovo među-

²⁸ I. Meštrović, Predgovor knjizi A. Smith — Pavelića: Dr Ante Trumbić, problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959, IX. U ovoj knjizi se dopunjuje prednja Meštrovićeva informacija ovim pojedinostima: »Krajem 1914. Pašić je uputio u Italiju dr Nikolu Stojanovića i Dušana Vasiljevića, dvojicu uglednih bosanskih Srba, koji su neposredno pred početak rata prebjegli u Srbiju. Oni su se 9. XI 1914. sastali s Trumbićem i Supilom (...). Odmah u početku ovih razgovora Stojanović je dostavio poruku Pašićevu: da se ne osniva Jugoslavenski odbor, nego da Hrvatski odbor nastavi svoj rad pod svojim imenom, ali da Pašić ne bi bio protivan ni osnivanju Jugoslavenskog odbora, ako bi na tom insistirali hrvatski i slovenski predstavnici«. (A. Smith-Pavelić, ibid. 34.)

²⁹ Neki članovi Jugoslavenskog odbora negiraju osnivanje i postojanje Hrvatskog odbora u Rimu. Tako, na primjer, Hinko Hinković tvrdi da Hrvatski odbor (ili kako ga on naziva — »Odbor hrvatskih emigranata«) »nije postojao...« (Iz velikog doba, Zagreb, 1927, 269). Slično je tvrdio i Ljubo Leontić (O Jugoslovenskom odboru, Starine JAZU, knj. 50, 1960, 5.) Međutim, Trumbićev biograf, koji je napisao svoju knjigu ne samo na osnovi arhivskih istraživanja i historijske literature nego i na osnovi saopćenja samoga Trumbića, Meštrovića i drugih sudionika u ovim događajima, izričito kaže: »Već pri prvim nastupima osjetili su Trumbić, Meštrović i Supilo da će njihova akcija biti uspješnija ako ona dobije formu nekog tijela ili organizacije, koja će zastupati gledišta i interese austro-ugarskih Jugoslavena na savezničkoj strani«. (A. Smith-Pavelić, Dr Ante Trumbić, 33.) Malo dalje, govoreći o pripremama za osnivanje Jugoslavenskog odbora, isti pisac veli: »Trumbić i Supilo bili su od početka emigracije suglasni s Meštrovićem da će trebati stvoriti jedno tijelo, koje bi pred savezničkim krugovima i javnosti manifestiralo solidarnost Hrvata, Srba i Slovenaca iz Monarhije sa savezničkom stvari i radilo na njihovom oslobođenju poslije rata. Ovakva zadaća zahtijevala je da se u takovom tijelu skupe predstavnici svih austro-ugarskih Jugoslavena (...). Kako su, međutim, događaji zahtijevali da se odmah pristupi akciji, odlučili su Trumbić i njegovi drugovi da se do dolaska Srba i Slovenaca održi u Rimu Hrvatski odbor«. (Ibid. 34.)

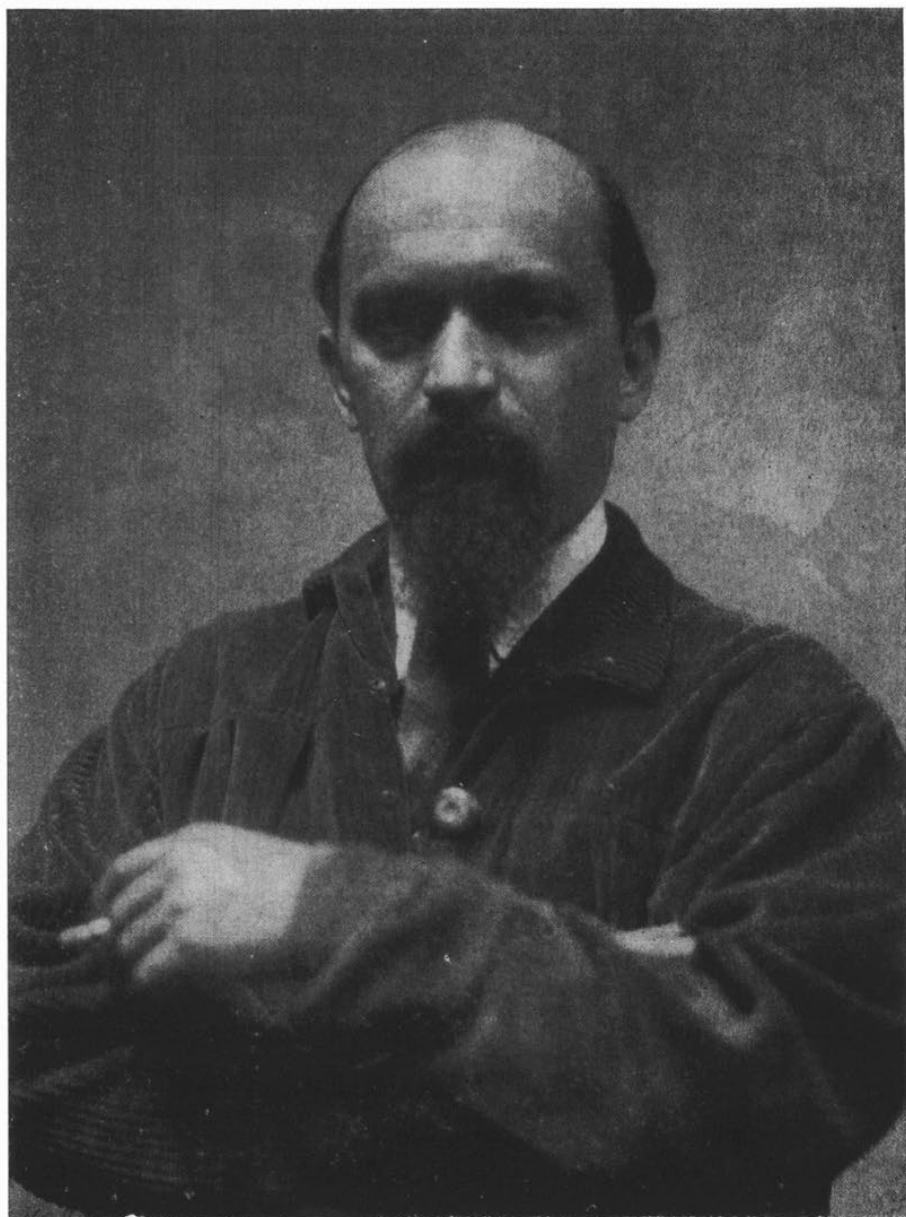
³⁰ Govoreći o formiranju Hrvatskog odbora Meštrović iznosi ove pojedinosti: »U to su vrijeme došli od nekud i Hinković i Potočnjak u Rim. Bili su posvađani jedan s drugim, a obojica i sa Supilom. Valjalo je da se izmire, na što su sva trojica i pristali, pa smo onda brzo osnovali Odbor od sedmorice za početak. Javno se nismo mogli konstituirati, jer Talijani ne bi to dopustili iz obzra prema Austriji«. (Uspomene na političke ljude i događaje, 52.) Nema podataka o tome da se Odbor pod tim imenom uopće konstituirao.

sobno raspravljali i došli do zaključka da ne smijemo primiti ničiju materijalnu pomoć za našu akciju, pa čak ni od same Srbije, da nam se ne bi predbacilo da je naša akcija od nekog poručena. Umjesto toga smo odlučili, da se obratimo na hrvatske iseljenike u obim Amerikama, a poglavito na one u Chile-u, gdje je živjela nešto znatnija kolonija dalmatinskih Hrvata.«³¹ Pašić je naročito želio da pridobije Supila za svoju politiku i da ga načini zavisnim, pa mu je ponudio mjesečnu plaću iz vladinog dispozicionog fonda, ali je ovaj njegovu ponudu odlučno odbio.³²

Hrvatski odbor u Rimu, iako se nije konstituirao, odmah je otpočeo sa akcijom, usmjerenom suzbijanju iredentističkih pretenzija na južnoslavenske primorske zemlje. Već 28. IX 1914. Trumbić, Meštrović i Supilo posjetili su francuskog ambasadora Cammilla Barrera, a sutradan ruskog ambasadora Anatola Nikolajeviča Kru-

³¹ I. Meštrović, Predgovor knjizi A. Smith-Pavelića: Dr Ante Trumbić, IX.

³² U pismu datiranom 20. X 1914. Supilo piše Pašiću: »Ovo Vam javljam da znate, da sam financijski nezavisan i opskrbljen i za danas i za sutra, te da od nikoga ništa ne trebam i ne tražim«. (D. Šepić, Iz korespondencije Frana Supila, Arhivski vjesnik, I, Zagreb, 1958, 257.) Moralni lik ovoga nepotkupljivog narodnog borca najbolje je ocrtao sam Meštrović, koji je zabilježio i ovu karakterističnu anegdotu o jednoj sceni, koja se odigrala u stanu Wickhama Steeda, vanjsko-političkog urednika Times-a u Londonu. Po Meštroviću: »Tako je, na primjer, na jednoj političkoj čajanci kod Wickhama Steeda, jedan srbijanski akademik pokušao omalovažiti Supila riječima: »Kako se može ozbiljno uzeti čovjeka, koji se ne zna ni pošteno obući, koji sjedne u londonski park, izvadi iz džepa svoj ručak, pa kad se najede, pođe na česmu, da se iz dlana napije vode«. Na to mu je domaćin žustro odgovorio: »Mene, profesore, jako iznenađuje ta Vaša kritika Supila. On je u materijalnom pogledu siromah čovjek. Da bi sačuvao nezavisnost i slobodu mišljenja i djelovanja, on živi kako može, prema svojim prilikama. To mu kod Engleza ne može umanjiti ugled, a ni obeskrjepiti njegove poglede. Tako je, u svoje vrijeme, u ovoj zemlji živio i Mazzini, koji je najviše učinio za talijansku slobodu i ujedinjenje. Ja vam kažem, da Supilo radi za Vašu stvar bolje i korisnije nego srpski poslanik u Londonu i svi vi oko poslanstva«. Meštrović nije zabilježio tko je bio taj srbijanski akademik. Prema Meštroviću, ne samo Wickham Steed nego i Sir Edward Gray, tadašnji britanski ministar vanjskih poslova, visoko je cijenio Supilov karakter: »Supilo je zaista i živio načinom, koji je ovaj akademik opisao s namjerom poruge. Ali, to Sir Edwarda Gray-a nije smetalo da ga prima, iako je znao da Supilo i kod sastanaka s njim može biti ima u džepu svog prostranog kaputa svoj siromašni ručak i večeru. Možda ga je zbog toga još i više uvažavao (...) Supilo se u siromaštvu rodio i odrastao, u siromaštvu živio i borio se, ali zato nije nikakav inferiority complex, niti osjećaj da bi to bila zapreka da radi i djeluje kao narodni prvoborac«. Gray je cijenio ne samo Supilov karakter nego i njegov politički talenat. Kada je jednom prilikom R. W. Seton-Watson, profesor historije balkanskih i podunavskih naroda na Sveučilištu u Londonu, spomenuo Masaryka kao najboljeg poznavaoca nacionalnog pitanja u Austro-Ugarskoj, Gray mu je odgovorio: »Od svih, koji su mi naišli iz Srednje Evrope, najjači mi je dojam napravio jedan hrvatski novinar, koji se zove Supilo. Jednostavne na ponašanju, ali prvorazredna politička glava«. (I. Meštrović, Uspomene na Frana Supila, 330—331).

Ivan Meštrović u doba prvog svjetskog rata

penškog i britanskog ambasadora Jamesa Rennela Rodda.³³ Francuski ambasador primio je predstavnike Odbora — kako je zabilježio Meštrović — »hladno, a sam memorandum pročitao s negodovanjem«, izjavivši im da su njihove »bojazni neosnovane«, ali da će njihov memorandum dostaviti svojoj vladi. Engleski ambasador primio ih je ljubezno. Meštrovića je već otprije poznavao, a Supilov politički rad i njegov odlučni stav za vrijeme Friedjungova procesa znao je u detalje i visoko cijenio, vjerojatno na osnovu djela engleskog historičara Setona-Watsona o južnoslavenskom pitanju.³⁴ Kada je pročitao memorandum rekao im je:

Sve je točno, što vi ovdje navodite, ali vas moram upozoriti da je u Engleskoj vrlo mali postotak ljudi, koji znadu da Hrvati postoje. Između stotine teško će se naći jedan, koji će znati da je cijelo austro-ugarsko primorje napučeno vašim svijetom. Ja sam slučajno jedan od tih, a tu okolnost moram zahvaliti tomu, što sam kroz dva ljeta bio duže vremena u Istri i Gorici. Uvjeren sam, da bi se u tim zemljama i kamenje odupiralo Talijanima. Poznato mi je i to da Talijani nisu nikakvi vojnici, ali u nuždi dobro dolaze i drvene lutke, jer protivnik i na njih troši svoju municiju. Uostalom, Rusija ima prvu riječ u pitanju slavenskih naroda, ali će i njoj biti teško da se previše zauzme poslije katastrofe njene vojske na mazurskim jezerima. Idite ruskom ambasadoru Krupenskom.³⁵

Meštrović je uočio da je britanski ambasador posljednje riječi »popratio s ironičnim smješkom«, kao da omalovažava Krupenskoga. Supila su citirane riječi uvjerile da se južnoslavensko primorje nalazi u »velikoj opasnosti« i objašnjavao kako je ambasadorovo naglašavanje »da je riječ Rusije najkompetentnija, u neku ruku, pranje ruku od jedne nepravedne namjere prema nama, ali je pri tom vjerovao da će tako biti«. Meštrović je ovako prikazao njihovu zajedničku posjetu ruskom ambasadoru:

Krupenski nas je primio, doduše, ljubazno, ali je pri tom izgledao blesavo i kao da nije poznavao pitanje. Upotrebljavao je stereotipne fraze, kako je Rusija mati i zaštitnica svih slavenskih plemena (...) Pritom je naglasio, da su naše osnove pomalo fantastične, pogotovo one o ujedinjenju Hrvatske sa Srbijom, što da je želja Srba. Kad smo mu rekli, da je to opća težnja i da smo mi Hrvati, primijetio je: »Vi ste samo neki za to, ali treba vidjeti, što oni u Zagrebu misle«. Kod odlaska ispratio nas je hodnikom, a njegova žena, koja je bila austrijska Njemica, odškričula je vrata svoje sobe i doviknula mu, da i mi čujemo: »Zar te nije sram primati kraljoubice!«³⁶

³³ M. Paulová, Jugoslavenski odbor, Zagreb, 1925, 13—17; D. Šepić, Supilo u emigraciji, Jadranski zbornik, Rijeka—Pula, 1956, 46—50; D. Šepić, Iz korespondencije Frana Supila, Arhivski vjesnik, I, 1958, 252—254.

³⁴ R. W. Seton-Watson, The Southern Slav question an the Habsburg Monarchy, London, 1911, 242—333. Njemačko, prošireno izdanje: Die südslawische Frage im Habsburger Reiche (1913).

³⁵ I. Meštrović, Uspomene na Frana Supila, 320.

³⁶ Ibid., 321.

Već poslije tri nedjelje Krupenski je pokazao svoje pravo raspoloženje prema slavenskoj braći sa Jadrana. Javljaajući Meštroviću o razgovorima koje je vodio u Londonu, i utiscima o britanskom gledanju na jadransko pitanje, u pismu od 26. X 1914. Supilo javlja: »Prekjuče je tamo Krupenski u ime ruske vlade učinio jednu slavnu bedastoću, nudeći joj talijanske zarobljenike iz Trsta, Istre i — Dalmacije!!!«³⁷ Po sebi se razumije, talijanska vlada je jedva dočekala ovu ponudu ruskog ambasadora, likujućići što diplomatski predstavnik carske Rusije u Rimu smatra južnoslavensko stanovništvo Istre i Dalmacije — talijanskim! Tek kada je rimska štampa dala ovom postupku najveći publicitet i htjela da ga iskoristi u svoje iredentističke svrhe, Krupenski se trgao i izjavio dopisniku milanskog lista *Corriere della Sera* »da on nije ono kazao, nego da je dopisnik u razgovoru sa njime onako tumačio carevu ponudu, pa ju je u listu njemu prišio.«³⁸

Ambasador Krupenski nje bio jedini Rus koji je zauzeo nepravilan, antislavenski stav prema jadranskom pitanju. Na Krupenskoga se ugledao ruski publicista i književnik Aleksandar Amfiteatrov, suradnik i dopisnik petrogradskog dnevnika *Russkoe Slovo*. U svome pismu od 9. XI 1914. Trumbić javlja Supilu o ispadu ovoga ruskog publiciste:

U Spezia izlazi *L'Eroica*, neka umjetnička revija. I tu će jedan Rus da nam napravi jednu krupenskijadu. Jedan svezak je gotov, a drugi, posvećen Srbiji, a najviše Meštroviću, izaći će nakon toga. U ovom što sada izlazi, dolazi članak nekoga ruskoga revolucionara, koji živi u Italiji, a zove se Amfiteatrov (...). U tome naglabanju brat Rus razvija svoje mudre nazore o Jadranskom moru, te se u cjelini slaže sa nazorima talijanskih nacionalista (...). Uredništvo je poslalo Meštroviću jedan otisak (...). Iako svezak još nije izdan, mora da je na stanovitaj mjestaj razaslan i hvale objektivni glas autoritativnog Slavena.³⁹

Po sebi se razumije, Meštrović je odmah reagirao na ovaj članak i Trumbić javlja, u istom pismu, Supilu: »U listu Meštrovićevu lijepo su pobijeni argumenti brata Rusa, te mu je predočena stvarno prava situacija na obali, koja je pod Austrijom, pa ga pozivlje, da on kao Rus, koji ne poznaje naše prilike, ne smije potpisati ovakvu temu, koja je sramota i golema šteta ne samo za nas, nego za cijelo slavenstvo«. U svom idućem pismu, datiranom u Rimu 13. XI 1914, Trumbić javlja Supilu nove pojedinosti o ovom slučaju: »Pismo što ga Meštrović poslao Amfiteatrovu djelovalo je tako da je došao brže bolje ovamo. Rekao je, da je oštri ton pisma na nj učinio dubok utisak, tako da nije mogao a da osobno ne dođe na razgovor. Sinoć smo se sastali skupa. Dobro smo mu utuvili u glavu, da o Dalmaciji nema rasprave, da je naša. Ali, međutim,

³⁷ D. Šepić, Iz korespondencije Frana Supila, 261.

³⁸ Ibid., 265.

³⁹ Ibid., 265.

njegov je članak vani, pa ga Talijani izrabljuju«. ⁴⁰ Nacionalistička štampa iskoristila je ovaj članak ruskog publiciste u svoje posebne iredentističke svrhe. Tako je, na primjer, Antonio Cipicco, jugoslavenski renegat, talijanski publicista i iredentista, porijeklom iz Dalmacije, napisao pamflet, u kojem je pokušavao dokazati talijanski karakter Istre i Dalmacije, pozivajući se na autoritet ruskog publiciste i, na kraju, oštro napao Hrvatski odbor u Rimu, zahtijevajući od vlade da mu uskrati mogućnost dalje protivtalijanske agitacije i propagande na teritoriji Italije. ⁴¹

Aktivnost hrvatskih emigranata u Rimu nije mogla ostati nepoznata bečkim i peštanskim vlastodržcima. Ukoliko se ova aktivnost sve više razvijala i granala, utoliko su režimski krugovi Beča i Pešte postajali nervozniji. Kada im ništa drugo nije preostalo da prikriju i omalovaže političku aktivnost hrvatske emigracije, oni su pristupili falsifikatima i mistifikacijama. U tome je najdalje otišao predsjednik mađarske kraljevske vlade grof Tisza István. U svom govoru, koji je održao krajem decembra 1914. u Ugarskom parlamentu u Budimpešti, grof Tisza je tvrdio: »Naša hrvatska braća dala su u ovom ratu takav primjer junaštva, ljubavi, požrtvovanja i samoprijegora, da je takovo njihovo ponašanje postalo izvorom ljubavi, povjerenja i poštovanja prema njima u srcu svih dobrih Mađara i Austrijanaca«. ⁴²

Ovaj govor grofa Tisze izazvao je odmah razumljivo reagiranje hrvatskih emigranata. Odgovor nije mogao biti publiciran u rimskoj štampi, zbog stvorene psihoze nacionalističke netrpeljivosti, ali ga je štampao ugledni milanski list *Corriere della Sera*, a odatle su ga prenijeli, u celini ili izvodu, drugi talijanski, francuski, engleski i ruski listovi. U odgovoru se izričito kaže: »Hrvati u inostranstvu, koji su se srećnim slučajem na vrijeme mogli da spasu od tamnice ili progona, kojima austro-ugarske vlasti u raznim oblicima sprečavaju predstavnike hrvatskog naroda da na hrvatskom zemljištu iskažu svoje prave osjećaje, odlučno prosvjeduju pred licem prosvijećene i slobodoumne Evrope protiv podvala grofa Tisze, koji želi da zavede evropsku javnost o pravom stanju stvari u Austro-Ugarskoj i o pravim osjećajima kojima je prožet hrvatski narod«. Suprotno providnom pokušaju peštanskih vlastodržaca da poštonoto razdvoje i pocijepaju Hrvate i Srbe, prema poznatom rimskom principu »Divide et impera«, izjava se otvoreno deklarira za jedinstvo: »Potpisan! odbor Hrvata, prije svega, izjavljuje da će ostati potpuno bezuspješan pokušaj grofa Tisze da odvoji stvar hrvatskoga naroda od stvari sprskog naroda, i da neće ništa koristiti pritisak koji se sada vrši na predstavnike i na sam narod u Hrvat-

⁴⁰ Ibid., 268.

⁴¹ Giornale D'Italija, 12. XI 1914.

⁴² F. Šišić. Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919. Zagreb, 1920, 13.

skoj«. U izjavi se oštro protestira protiv inicijatora i organizatora rata: »Hrvatski odbor prosvjeduje protiv rata, koji je poduzet protiv Srbije i Crne Gore, tih životnih dijelova našega naroda (...) Sadanji je rat mađarski i austrijski rat, ali nipošto hrvatski ili slovenski rat...«⁴³

Ova protestna izjava protiv mistifikacija grofa Tisze načinila je dubok utisak. Strana štampa komentirala ju je na razne načine, ali ni oni listovi koji su je napadali i osuđivali nisu mogli da joj odreknu veliko značenje u datim historijskim uvjetima. Govoreći o ovoj izjavi Ljubo Leontić s razlogom ističe da je bilo od velikog moralnog efekta i političkog značenja što se na Tiszin govor »regira baš u ime Hrvata, jer je i bilo važno naglasiti da tu protestuju sami Hrvati«.⁴⁴ Od ne manje važnosti bila je činjenica da se u tadašnjim nepovoljnim prilikama našla »šaka nepoznatih izbjeglica iz Dalmacije i Hrvatske«, koja se usred Rima — zahvaćenog iredentističkom psihozom — »solidariše sa Srbijom u ime Hrvata«.⁴⁵

O ovoj protestnoj izjavi postoje krupna neslaganja i među samim prvacima tadašnje hrvatske emigracije u Rimu. Tako je Hinko Hinković u svojim memoarima, sjećajući se saopćenja agencije Stefani u govoru grofa Tisze objavljenog u talijanskoj štampi, iznio, između ostaloga, ove detalje i pojedinosti:

Dr Trumbić pozvao je uslijed toga saopćenja dr Luju Vojnovića i mene na dogovor, kako da se odbije ovaj viešti i podmukli udarac, koji bi, u očima Saveznika, mogao mnogo škoditi našoj stvari. Odlučismo odgovoriti javnim prosvjedom u ime Hrvata. Vojnović je sastavio zvučnu izjavu, koju smo nas ostala dvojica odobrili i prihvatili. Prosvjedovismo u toj izjavi pred licem cijele Evrope protiv podvala grofa Tisze (...) Pitalo se sad, hoćemo li nas trojica da potpišemo ovaj prosvjed? Meni je bilo svejedno, jer sam već davno bio porušio sve mostove iza sebe. No pošto je dr Trumbić imao još da uredi neke svoje materijalne prilike u domovini, pa se bojao teških posljedica ako bi se njegov potpis nalazio na ovakvom spisu, složismo se, na njegovu želju, da otpremimo prosvjed na ime »Odbora hrvatskih emigranata« (koji nije postojao) bez naših potpisa.⁴⁶

Postavlja se pitanje: tko je bliži historijskoj istini, Hinković ili Meštrović? Obojica su bili aktivni sudionici u ovim velikim političkim zbivanjima. Obojica su u svojim memoarima iznijeli čitav niz uvjerljivih argumenata, ali teško je presuditi bez bližih podataka tko je od njih dvojice u pravu. Pitanje ostaje i dalje otvoreno.

⁴³ Corriere della Sera, 7. II 1915. F. Šišić, ibid. 12—13, pogrešno datira objavljivanje ovoga odgovora već u decembru 1914.

⁴⁴ Rad, Dubrovnik, br. 79, 1921.

⁴⁵ Slobodna tribina, Zagreb, 26. VI 1921.

⁴⁶ H. Hinković, Iz velikog doba — moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata, Zagreb 1927, 268—269.

III — Član Jugoslavenskog odbora u Londonu

Usljed sve veće opasnosti od talijanskih iredentističkih aspiracija na istočne obale Jadrana sazrijevalo je uvjerenje da bi aktivnost hrvatske emigracije trebalo bezuvjetno povezati i objediniti sa nacionalno-oslobodilačkim težnjama ostalih južnoslavenskih naroda sa teritorija Austro-Ugarske i formirati zajedničku organizaciju, koja će braniti i zastupati ugrožene interese svih južnoslavenskih naroda pod habzburškim jarmom, s jedne strane, i biti tumač njihovih kolektivnih stremljenja za oslobođenjem i ujedinjenjem sa Srbijom i Crnom Gorom, s druge strane.⁴⁷ Samo zajednički, solidaran, jedinstven južnoslavenski pokret mogao se uspješno suprotstaviti sve agresivnijim zahtjevima talijanske iredente da Jadransko more postane »talijansko jezero« — »mare nostrum«. Kada su počele stizati prve vijesti o diplomatskim pregovorima između Velike Antante i Italije o njenom ulasku u rat na strani saveznika, o talijanskim zahtjevima i o sklapanju tajnog pakta na račun južnoslavenskih nacionalnih aspiracija, postalo je svima jasno da sjedište Jugoslavenskog odbora ne može biti Rim nego jedna od prijestolnica velikih sila, naklonjenih južnoslavenskom pokretu. U obzir su dolazili Petrograd, Pariz ili London. Kao najpodesniji izabran je London.⁴⁸ Program Odbora imao je od početka široku južnoslavensku orijentaciju, kao što to jasno izlazi iz memoranduma podnesenih francuskoj i britanskoj vladi i parlamentu.⁴⁹ Po svom nacionalnom sastavu Odbor je imao izrazito južnoslavensko obilježje, ali su u njemu Dalmatinci, ne samo po broju nego i po stvarnoj ulozi, imali odlučujuće značenje:

⁴⁷ Prema svjedočanstvu Ljube Leontića, člana Jugoslavenskog odbora i autora jedne rasprave o ovoj problematici: »Jugoslavenski odbor u Londonu osnovan je već u novembru 1914. (de facto), a konstituisan (de iure) na zasjedanju plenuma u Rimu 24. januara 1915«. (Lj. Leontić, O Jugoslavenskom odboru u Londonu, Starine JAZU, knj. 50, 22.) Prema svjedočanstvu istoga autora: »Jugoslavenski odbor u Londonu konstituiran je ponovno u pariškom hotelu Madisson — 30. aprila 1915«. (Ibd. 35.)

⁴⁸ Petrograd nije izabran zato što je bilo poznato da je ruski caristički režim u principu protiv stvaranja južnoslavenske države, Pariz zato što je, prema Trumbićevim informacijama, od francuske vlade potekla inicijativa za pakt s Italijom. Jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora veli: »To je još jače utvrdilo našu odluku da sjedište Odbora bude u Londonu. Osim toga, London je izabran za sjedište Odbora iz ovih razloga: 1) predviđala se najvažnija uloga Velike Britanije u Ratu i na Konferenciji mira; 2) naša akcija bila je dobrim dijelom bazirana na odzivu na koji je naišao naš pokret među emigrantima u Sjevero-Američkim državama, s kojima je iz Londona bilo najlakše korespondirati; 3) bilo je izgleda da ćemo u Londonu moći najslobodnije djelovati, eventualno i protiv težnja talijanske vlade; 4) tamo su bili naši veliki prijatelji i odlični poznavaoči prilika Austro-Ugarske Wickham Steed i Seton-Watson; 5) i Massaryk je svoje sjedište odlučio prenijeti iz Zeneve u London«. (N. Stojanović, Jugoslavenski odbor, Zagreb, 1927, 14.)

⁴⁹ Jugoslavenski program Spomenice Jugoslavenskog odbora u Londonu o jugoslavenskom pitanju, predan francuskoj i britanskoj vladi 1915. i 1916. Izdao Odbor Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1—16, 19—34, 37—38, 41—51,

Među osnivačima Jugoslavenskog odbora bilo je Srba, Hrvata i Slovenaca, koji su osjećali potrebu ostvarenja Jugoslavije i podesnost momenta. Integralni Jugoslaven bio je među njima vjerojatno jedini Ivan Meštrović. Kao »politički« Jugoslaveni bili su svakako ponajizrazitiji Franko Potočnjak i Milan Marjanović. Inače, svaki je član Jugoslavenskog odbora doneo, i uneo, po mogućnosti shvatanje svog kraja u početak akcije. Dalmacija je u tom pogledu igrala najdoslovniju ulogu. Prirodno je stoga bilo da je ona dala i efektivne vođe. Ante Trumbić bio je nesumnjivo najrealniji Jugoslaven među svojom družinom, tipičan predstavnik primorske Dalmacije širinom pogleda, a praktičan ostrvljanin u izvođenju svog programa.⁵⁰

U ranijoj građanskoj historiografiji obično je precjenjivano Trumbićevo značenje i njemu su pripisivani u zaslugu svi uspjesi Jugoslavenskog odbora u toku čitavog njegovog trajanja (1915—1919). Prva posebna monografija o Trumbiću, iako donosi mnogo novoga materijala o ovoj, svakako značajnoj, političkoj личности, također je precijenila njegovu ulogu u ovim krupnim historijskim događajima.⁵¹ Tek je nova marksistička historiografija, ocjenjujući historijska zbivanja prema naučnim mjerilima, utvrdila da je uloga Frana Supila bila mnogo značajnija od Trumbićeve, a Supilova koncepcija rješenja južnoslavenskog pitanja na federalističkoj osnovi pravilnija od Trumbićeve teze o pokrajinskim autonomijama. Prvi koji je osjetio pravu veličinu i punu vrijednost Frana Supila bio je Miroslav Krleža.⁵² Od suvremenih historičara prvu značajniju i naučno fundiranu studiju o Supilu dao je Vaso Bogdanov.⁵³ Po Meštroviću »treba priznati i istaknuti, da je vođevanski Srbin Vaso Bogdanov napisao čitavu knjigu o Supilu, njegovom radu i značenju u političkom životu Hrvata i Srba u Austro-Ugarskoj monarhiji prije prvog svjetskog rata, a zatim i za vrijeme rata. Uz Josipa Horvata, Bogdanov je istinito i ujedno do sada najpotpunije napisao portret Supilove ličnosti.«⁵⁴ Iako je posmatrao Supilov lik iz druge perspektive nego Krleža i Bogdanov, Meštrović je svojim uspomnama znatno pridonio da se još neposrednije osjete i još dublje sagledaju sve one složene komponente i unutrašnje

⁵⁰ N. Stojanović, Jugoslavenski odbor, 18.

⁵¹ A. Smith-Pavelić, Dr Ante Trumbić problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959.

⁵² M. Krleža, Razgovor sa sjenom Frana Supila, Izlet u Rusiju, Zagreb, 1926. — Isti, Slom Frana Supila, Književnik, 1. XII 1928.

⁵³ V. Bogdanov, O životu i radu Frana Supila, uvodna studija u knjigu F. Supila, Politika u Hrvatskoj, Zagreb 1953, 7.

⁵⁴ I. Meštrović, Uspomene na Frana Supila, 317. Prva knjiga Josipa Horvata, Supilo — život jednog književnog političara (Zagreb 1938), iako sadrži mnogo materijala, pisana je esejistički, kao romansirana biografija, a druga Horvatova knjiga, Frano Supilo (Beograd 1961), također nema naučnog aparata. Do danas je pored V. Bogdanova, najstudioznije o Supilu pisao D. Šepić: Supilo diplomat (Zagreb 1961) i Političke koncepcije Frana Supila (predgovor Političkim spisima F. Supila, Zagreb 1970). Nekoliko kraćih tekstova o Supilu objavljeno je u hrvatskim časopisima povodom stogodišnjice od njegova rođenja.

proturječnosti koje sačinjavaju moralni i psihološki lik jedne od najvećih političkih ličnosti novije hrvatske historije.

Kao jedan od najaktivnijih članova Jugoslavenskog odbora Meštrović je sudjelovao u njegovim političkim akcijama i u svima javnim manifestacijama općejugoslavenskog značenja. Iako nije bio ni političar ni publicista, Meštrović je davao i političke izjave i pisao zapažene članke u engleskoj štampi, o kojima se govorilo i raspravljalo u britanskoj i u čitavoj svjetskoj javnosti. Primjera radi, zadržaćemo se samo na jednom njegovom članku, koji je napisan 10. X 1915. i objavljen u londonskom *Tajmsu* /*Times*/, kada su nadmoćne austro-ugarske, njemačke i bugarske armije sa svih strana napale Srbiju. Ovaj je članak preštampan u mnogim engleskim i američkim novinama, a zatim preveden i publiciran u raznim francuskim, ruskim i drugim stranim listovima. To je dragocjen historijski dokument, koji današnjoj čitalačkoj publici nije poznat, a zaslužuje punu pažnju, jer se bez njega ne mogu razumjeti i ocijeniti Meštrovićevi tadašnji politički stavovi. U onim kobnim jesenjim danima 1915, kada je Srbija bila napadnuta od nadmoćnih neprijatelja i doživljavala jednu od najvećih nacionalnih tragedija u svojoj historiji, Meštrović je u Londonu pisao sa puno samopouzdanja:

Vi kažete: Jadna Srbija! Pa se čudite, kad se ja na taj vaš iskreni i saučesni poklik smješkam. Jest, svaki će pravedan čovjek imati vaš osjećaj za Srbiju u ovom času, za onu Srbiju, koja je sve što je imala stavila na kocku i borila se toliko i žrtvovala se do kraja, a da nije unaprijed ni tražila, ni dobila paragrafiranih obećanja i osiguranja, za onu Srbiju, koja je toliko puta odbijala i pobijedila mnogo jačega neprijatelja, a koja sada, ostavljena, izdana i još uvijek nerazumjevana, ide u gotovu smrt za vjernost i poštenje.⁵⁵

Na pitanje otkuda mu onda »smiješak na usnama« pred tako crnim danima koji očekuju Srbiju, Hrvat Meštrović, sa puno zdrave, stvaralačke energije i nacionalne samosvijesti, mirno odgovara:

Ovaj bolni, ali blaženi smiješak na ustima je cijeloga našega naroda, cijele naše rase, jer nam je draža sloboda i poštenje od života, a jača nada u pravdu od prijetnje crne smrti (...) Nadamo se da već vidite, tko je na Balkanu mučenik za pravdu i tko zastupa, istinito i iskreno, balkansku slobodu. Vi možete vidjeti u tom mojem i našem smiješku i jedan prijekor našim prijateljima i saveznicima, koji su nas

⁵⁵ Jedan politički članak Ivana Meštrovića, Jugoslavenska njiva, Zagreb, 30. IV 1919. Objavljujući u prijevodu s engleskog originala cijeli članak, redakcija ga donosi s ovim komentarom: »Naš proslavljeni vajar Meštrović bio je za vrijeme cijeloga rata vrlo marljiv član i jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora. On je i svoju veliku umjetnost stavljao u službu narodne borbe, a od zgođe do zgođe je izdavao i patriotske apele ili izjave, te napisao i par članaka u strane novine. Kad je austro-njemačka i bugarska vojska napala u mjesecu oktobru 1915. Srbiju, Meštrović je napisao u engleske novine ovaj značajan članak«.

tako sporo shvaćali, ali mi se nadamo, i uvjereni smo, da je i našim prijateljima sadašnja situacija otvorila oči, te da će sa svom potrebnom brzinom i energijom pomoći Srbiji da zatvori put germanskom prodiranju na Istok...⁵⁶

Iako su i ovi Meštrovićevi krici, u tadašnjim historijskim uvjetima, ostali samo glas vapijućeg u pustinji — isto kao i sve ostale opomene saveznicima da zaustave germansko nadiranje (Drang nach Osten) — ipak su ovi apeli na savjest Evrope, preko stubaca britanske i druge savezničke štampe, imali veliko moralno značenje, jer su dolazili iz usta umjetnika svjetskoga glasa, koji je u jesen 1915, u trenutku kada je Srbija bila napadnuta sa svih strana i preživljavala svoju kalvariju, veličao Srbiju:

Srbija je dokazala snagom svojeg borbenog požrtvovanja, čistoćom svoje koncepcije i povjerenjem koje uživa u čitavoj našoj rasi, da je južnoslavenski Pijemont (...) U tome ju ne krijepi samo heroizam njene hrabre vojske i idealizam njenog naroda, nego i patnje osam milijuna braće koja danas robuju i stradaju pod austro-mađarskim terorom i trunu po tamnicama zbog svojih nacionalnih naga. Krijepe ju stoljetne muke cijele naše rase, i živa joj je pred očima slika onih naših boraca koji su sa smiješkom vjere u bolju budućnost kroz vjekove umirali u borbama sa svim mogućim neprijateljima naše slobode. A naročito su joj pred očima žive slike onih hiljada naših mučenika, što danas umiru na vješalima i onih stotina hiljada jasnika, koje Austrija šalje u prve redove ratne klaonice, dok im u isto vrijeme pustoši kuće i tamani porodice.⁵⁷

Kao član Jugoslavenskog odbora u Londonu, Meštrović je doznao da su zvanični predstavnici Velike Britanije, Francuske, carističke Rusije i kraljevine Italije 26. IV 1915. potpisali tajni Londonski ugovor, na osnovu kojega, poslije svršetka rata, čitava Istra i veliki dio Dalmacije, skupa s dalmatinskim otocima, imaju pripasti kraljevini Italiji. Meštrović je isto tako od svojih britanskih prijatelja doznao pojedinosti o izrazito neprijateljskim antijužnoslavenskim stavovima tadašnjih vodećih talijanskih državnika i političara i o njihovim nastojanjima da paraliziraju i spriječe akciju Jugoslavenskog odbora usmjerenu stvaranju zajedničke južnoslavenske države poslije svršetka rata. U istom članku Meštrović je između redova aludirao na tadanju antijužnoslavensku politiku talijanskih državnika i već 1915. otvoreno ustao protiv njihovih pokušaja da pošto-poto spriječe i već u začetku onemogućće svaku južnoslavensku propagandu u inostranstvu:

Mene zebe oko srca kad pomislim, da bi vanredno vrijedan dio našega naroda, Slovenci u Primorju i u alpskim krajevima, mogli da budu žrtvovani germanskom prodiranju na jug, a cjelina moga naroda lišena tim načinom najžilavije zapreke tom prodiranju. Ne mogu pak

⁵⁶ Jugoslavenska njiva, 30. IV 1919.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

nikako da shvatim zašto bi Hrvatska imala da ostane izdvojena, jer ne mogu da pomislim da bi ostala stoljetnim njenim tlačiteljima Mađarima kao nagrada za njihovo najaktivnije učesce u ovome ratu na strani Nijemaca, a osjećam da bi izdvajanje Hrvatske, makar na oko i samostalno, bila nepravda za Hrvate, koji žive i u drugim pokrajinama, i umjetno cijepanje narodnoga jedinstva jugoslavenskoga, za koje se Hrvatska redovito zalagala, i najposle čin nepovjerenja prema Srbiji i prema istoj, tonko napačenoj Hrvatskoj.⁵⁸

Kao član Jugoslavenskog odbora u Londonu Meštrović se predano i dosljedno zalagao za pobjedu napredne južnoslavenske teze, koja je imala za krajnji cilj stvaranje zajedničke južnoslavenske države, na osnovama demokracije, jednakosti i ravnopravnosti, kao što je to jasno formulirao Frano Supilo u svojoj znamenitoj koncepciji južnoslavenske federacije.⁵⁹ Dok su radikali, pod rukovodstvom Nikole Pašića, od početka rata propagirali stvaranje Velike Srbije, na centralističkoj osnovi, s jedne strane, i dok su frankovci priželjkivali formiranje Velike Hrvatske, koja ne bi imala ničega zajedničkog sa Srbijom, Crnom Gorom i ostalim južnoslavenskim zemljama, dotle se Meštrović već 1915. zalagao za Jugoslaviju:

Srbija je danas mandator svih neoslobođenih Jugoslavena i ona neće i ne može da trguje sa dijelovima narodnog posjeda, niti da pristane na cijepanje naroda. Ja se nadam da će to njeni saveznici i naši prijatelji najposlije razumjeti. Ona krv, koja je Vardarom tekla, bila je prekupa, a da bi se Srbija te rijeke odrekla; one suze što su niz dalmatinsko-istarsko sivo kamenje tekle u Jadran, bile su pregorke, a da bi topovi ikakvog kalibra ili drednoti ikakve veličine mogli spriječiti da na tom gordom stijenju razvije svoj barjak sloboda; uzdasi, pregaranja i zanos Hrvatske preskupocjeni su, a žilavost Slovenije prepotrebna, a da pored izgažene Bosne i Hercegovine — ne nadu svoje ublaženje, svoje dostojno mjesto i svoje spasenje u jednoj bratskoj cjelini sa slobodnim oslobodiocima Srbije i Crne Gore (...) A moj oslobođeni i ujedinjeni narod imaće da pokaže Evropi, svojim ponašanjem i djelima, kako zna da bude harno i koliko može da bude vrijedno za Evropu i čovječanstvo naše Jugoslovenstvo.⁶⁰

Ovako je pisao Meštrović u Londonu u jesen 1915, u najtežim danima prvog svjetskog rata. On je nepokolebljivo vjerovao da će uskoro postati živa stvarnost ono što je u tadašnjim prilikama izgledalo samo utopijom.⁶¹ I u tim teškim časovima srdžbe i razum-

⁵⁹ F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 312—313.

⁶⁰ Jugoslavenske njive, 30. IV 1919.

⁶¹ Vrlo je karakteristično da je Meštrović i tada sačuvao svoj zdravi, neiskorenjivi optimizam i nije postao malodušan. Čak je i sam Supilo klonuo duhom i očajavao. Prema svjedočanstvu Milana Čurčina: »Kad u ono, s jeseni 1915, i Bugari udarili na Srbiju, te kad nam je svima bilo ponajteže (...) Meštrović se vraćao kući, oko podne, u svoj hotel-pansion, gdje je tada stanovao i Supilo. Zapita gazdaricu da li je Supilo u svojoj sobi, a ona mu reče da ovaj od sinoć nije izlazio. Kada je otvorio vrata, zatekao ga je u postelji, u haljinama, okrenut licem k zidu. Pri otpozdravu, učini mu se da Supilo teško govori, i pogledavši izbliže vide da — plače. Taj krupni i snažni čovjek,

ljivog ogorčenja Meštrović je uspio savladati svoj revolt, obuzdati svoja osjećanja i ne identificirati bugarski narod, kome je ovaj bratoubilački rat bio nametnut, sa Koburškom dinastijom i tadašnjom vladajućom klasom. Meštroviću je odmah puklo pred očima da je situacija 1915. donekle slična sa situacijom iz 1885: tada je Milan Obrenović zagazio u bratoubilački rat protiv pokreta za ujedinjenje bugarskog naroda, kao što je sada Ferdinand Koburg nametnuo bugarskom narodu bratoubilački rat, ne samo protiv srpskog naroda nego istovremeno i protiv pokreta za ujedinjenje svih Južnih Slavena. Imajući to u vidu, Meštrović je napisao ove značajne riječi:

Mi smo uvijek željeli i težili za tim da nađu u nas svoje mjesto u prvom redu Bugari, s kojim nas veže rasa i geografski položaj, a onda i svi ostali balkanski narodi. Mi se i danas nadamo da zločinci na našoj slobodi i bugarskoj budućnosti neće pobijediti do kraja, da nije južnoslavenski genij u bugarskom narodu do kraja ubijen i da mora doći dan, kad će se Bugari uvjeriti da Makedonija može biti također i bugarska ako oni uđu u južnoslavensku zajednicu, ali da nikada neće biti samo bugarska i protiv južnoslavenstva...⁶²

U toku prvog svjetskog rata Meštrović je priredio u Engleskoj osam velikih izložbi svojih skulptura, koje su bile ne samo umjetnički događaji nego i nacionalno-političke manifestacije, na kojima je došla do punog izražaja južnoslavenska misao. Na svima ovim izložbama Meštrović je izložio i fragmente Vidovdanskog hrama. Otvarajući Meštrovićeve izložbe 1915. član britanske vlade lord Robert Cecil istakao je njezino veliko umjetničko i historijsko značenje, a istaknuti engleski naučnik prof. Saadler, rektor Sveučilišta u Lidsu, pozdravio ga je ovim riječima: »Za Vaša djela dužnik Vam je cio svijet. S pomoću skulptura vi ste nam oživjeli junačke uspomene i nade naroda, koji je usprkos patnjama imao viziju ljepote i istine, dragocjene čovječanstvu. Mi pozdravljamo u Vama najvećeg skulptora od vremena Renesanse na ovamo...«⁶³ Odgovarajući na ove pozdrave, Meštrović je na sebi svojstven način formulirao svoju koncepciju Vidovdanskog hrama kao izraz i odraz južnoslavenske misli ovim značajnim riječima:

Naš je narod bio kroz vjekove ograđen od svijeta, u svom ropstvu pod Turcima i pod Habzburškom dinastijom, i bio je u teškoj fizičkoj borbi za slobodu i za sam život. Moj sopstveni rad nije drugo do prikazivanja tih borbi za jugoslavenske ideale; ali ja, poznavajući dobro svoj narod, tvrdim da je njegov duboki nacionalizam samo osnova nje-

u po dana u postelji, plakao je kao malo dijete, radi propasti koja čeka Srbiju...« (M. Curčin, Supilo, Nova Evropa, 11. XII 1926.) Na Meštrovićevo pitanje zašto plače, Supilo je odgovorio: »Eto propade nam naša Srbijica. Malena i luda, ali hrabra i naša. Sad smo kao sirota djeca bez matere. Doživjela je svoju kalvariju radi svijet nas«. (I. Meštrović, Uspomene na Supila, 334).

⁶² Jugoslavenska njiva, 30. IV 1919.

⁶³ Meštrović (monografija), Zagreb 1933, 15—16.

govih sveljudskih ideala (...) Svrha je cijele naše političke i fizičke borbe da, izvojevavši jedinstvo i slobodu naše nacije, postanemo dostojnim članom i familije prosvijećenih naroda, i da duhovno stvaramo (...) Ja štujem i ljubim sve narode Balkana kao svoju braću u historiji i na poluostrvu, i ne osporavam im sjajne sposobnosti; ali vjerujem da je Južno Slavenstvo moralna i stvaralačka sila na Balkanu. Evropa i Azija će se duhovno ujediniti u civilizaciji slobodnog i sloznog Balkana, ali duh Evrope može osvojiti Balkan i oživjeti velike latentne snage u njemu samo s pomoću moga naroda. Moj život ima svoje opravdanje, ako su moja zamisao Vidovdanskog hrama i moj umjetnički rad izraz ujedinjenog Jugoslavenstva, i ako to Slavenstvo, ujedinjeno, bude humano i evropsko u duhu. Biće moja vječna sreća ako hram bude sazidan — u nedalekoj budućnosti — na tlu Jugoslavije, ujedinjene ne samo u duhu i velikim patnjama, kako sada tako i u prošlosti, nego i po teritoriju i državi (...) Moj narod želi da vidi pravdu i slobodu u cijelome svijetu, te se nada da će se i on osloboditi od ratovanja i krvavog junaštva.⁶⁴

Povodom Meštrovićeve izložbe u Grafton Galleries u Londonu mnogo se govorilo i pisalo o njegovom stvaralaštvu, koje je ponovo obilježeno kao izraz vjekovnih nacionalno-oslobodilačkih stremljenja svih Južnih Slavena. Uz otvaranje ove izložbe Bogdan Popović održao je u Londonu, na engleskom jeziku, predavanje o Meštrovićevoj umjetnosti. On je želio da predoči britanskoj javnosti kako Srbi i Južni Slaveni gledaju na problematiku Meštrovićevog stvaralaštva. Predavanje istaknutog srpskog estetičara štampano je u velikoj monografiji, u kojoj su najugledniji britanski i južnoslavenski stručnjaci i poznavaoци njegove umjetnosti tumačili njegove koncepcije i njegova umjetnička ostvarenja. Izlaganja Bogdana Popovića dala bi se svesti na ove opće zaključke:

Ja ću ovdje samo pokušati da kažem šta mi o njemu mislimo u Srbiji ili, bolje, šta o njemu misle njegovi sunarodnici u jugoslovenskim krajevima, njegovoj otadžbini. O rangu njegovom, mi mislimo isto ono što su o njemu toliko puta rekli drugi, i što je odjeknulo na sve četiri strane sveta (...) Mogu reći samo to da se mi njime ponosimo, isto onoliko koliko i svojim narodnim pesmama, i onim krasnim spevom punim visokog pesništva i duboke mudrosti *Gorskim Vijencem* od Njegoša (...) Meštrovićev patriotizam (...) beleži veći deo dugog niza njegovih velikih radova i dao mu je mogućnosti da moćno izrazi vekovne težnje svoga naroda.⁶⁵

Pri kraju prvog svjetskog rata priređena je u Londonu još jedna Meštrovićeva izložba, veća i reprezentativnija od prethodnih, o kojoj se pisalo i govorilo kao o velikom umjetničkom, kulturnom i političkom događaju. Tom prilikom publicirana je i monografija o Meštroviću, sa nekoliko studija i rasprava o njegovom stvaralaštvu i sa većim brojem izvrsnih reprodukcija njegovih skulptura.

⁶⁴ Ibid., 16.

⁶⁵ B. Popović, Koje je Meštrovićevo mjesto u umjetnosti, i čije je da o tome presudi, prijevod s engleskog, *Ogledi iz književnosti i umjetnosti*, II, Beograd 1927, 298—299.

U toj monografiji objavljena je i rasprava *Meštrović i južnoslavenska misao* iz pera R. W. Setona - Watsona. Istaknuti engleski historičar piše: »Umjetnik Meštrović je elementarna snaga, i kao takova on oličava i izražava želje i težnje jednoga naroda dugo neuslišena, ali koji nikad nije klonuo. Njegovo je djelo besmrtno, i s njime će zadobiti i slaviti konačnu pobjedu Južnoslavenska misao«. ⁶⁶

Nakon godinu dana Seton - Watson ponovno piše o Meštroviću, s novim priznanjima. Govoreći o njegovim evokacijama davno minulih zbivanja i o njegovim vizijama budućnosti, engleski historičar je pisao:

Nije prošlo još ni 8 godina otkako je James Bone prvi izrazio svoje mišljenje o Meštrovićevoj genijalnosti čitaocima *Manchester Guardian*. Danas se Meštrović smatra jednim od najvećih kipara svijeta (...). Kada je jedan vrlo ugledan odbor doveo Meštrovića u London 1915, i organizirao izložbu u Viktorija i Albert muzeju, uspjeh je bio munjevit i Meštrović je postao skoro svakidašnja riječ u ovoj zemlji (...). Umjetnost, politički idealizam, mitologija i religiozna mistika nerazdvojeno su povezani u Meštrovićevo djelo. Njegova apoteoza jugoslavenskog stradanja izražena u »Kosovskom hramu« i njegov preobražaj toga stradanja u vjeru u budućnost sačinjavaju remek-djelo dostignuća, koje se nikad ne može zaboraviti. ⁶⁷

Umjetnik takve reputacije u Britaniji i u svijetu, koji je u tadašnjim historijskim uvjetima predstavljao oličenje pregnuća i stremjenja Južnih Slavena za oslobođenjem i ujedinjenjem, davao je Jugoslavenskom odboru posebno značenje i njegovim akcijama još viši rang.

IV — Protivnik Pašićeve velikosrpske politike

Do principijelnih razmimoilaženja između Pašićeve vlade i Jugoslavenskog odbora došlo je već u početku njihove suradnje. Glavni kamen spoticanja bila je velikosrpska politika, koju je Pašić uporno provodio kao predsjednik srpske kraljevske vlade i kao ministar vanjskih poslova. Dok je Jugoslavenski odbor od početka vodio odlučnu borbu za ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda u zajedničku državu dotle je Pašić stalno insistirao samo na »prisa-jedinjenju« susjednih zemalja Srbiji. U svojim uspomenama Meštrović izričito kaže: »Mi ovaj savjet nismo mogli prihvatiti. Nismo mogli prihvatiti, jer se kosilo sa našim shvaćanjem, jer je odisao po podvojenosti i, napokon, koliko smo da smo mi Hrvati, smatrali smo se narodom koji se može sa nekim ujediniti, ali ne prisajediniti«. ⁶⁸

⁶⁶ Ivan Meštrović, *A Monograph*, Williams and Norgate London 1918.

⁶⁷ *The Sculptor — Prophet of Jugoslavia*, *The New Europe*, 27. III 1919.

⁶⁸ I. Meštrović, *Krfska deklaracija i Hrvati*, *Hrvatska revija*, prosinac, 1955, 421.

Pašićeva politika možda nigdje nije došla do tako potpunog izražaja kao u odnosima između srpske i talijanske vlade u jadranskom pitanju. Dok je Jugoslavenski odbor vodio plansku i sistematsku borbu i na političkom, i na diplomatskom i na publicističkom polju protiv sve izrazitije imperijalističke politike talijanske vladajuće klase, koja je na osnovu Londonskog pakta zahtijevala čitavu Istru i veliki dio Dalmacije — dotle je Nikola Pašić, za vrijeme svoga boravljenja u Rusiji, dao jedan interview talijanskom novinaru Renzu Larcu, petrogradskom dopisniku uglednog talijanskog lista *Corriere della Sera*, u kome je izjavio:

U štampi se više puta nišaniilo na nekakve razmirice između Srbije i Italije. Ja imam mogućnosti demantovati ove glasove i kategorički izjaviti da nema nikakvog ozbiljnog nesporazuma među ovim zemljama (...). Mi Srbi ne možemo a da ne priznamo Italiji neosporivo pravo na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi također težimo k moru, ali nikako ne tražimo ratne luke s pravom da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojavamo da dobijemo jedan ekonomski izlaz na more...⁶⁹

Ova izjava predsjednika srpske kraljevske vlade izazvala je razumljivo oduševljenje u talijanskoj javnosti. Veličajući »državničku mudrost«⁷⁰ Nikole Pašića *Corriere della Sera* piše: »Gospodin Pašić ima zasluhu da je jasno, u ime svoje zemlje, prihvatio stajnovište protiv kojega je vodio tvrdoglavu i upornu propagandu Jugoslavenski odbor. Poslije izjava predsjednika srpske vlade ova će propaganda sa svojim metodama i svojim ciljevima morati da pripadne prošlosti.«⁷⁰ *Rimska Tribuna* je također glorificirala »velikog srpskog državnika«⁷¹ Pašića i oštro napala »neobuzdanu borbu jugoslavizma.«⁷¹ Ultranacionalistički organ, *Idea Nazionale*, nadlicitirao je sve ostale listove, pjevao ditirambe »opšte priznatoj vojničkoj i političkoj hegemoniji Italije na Jadranu«⁷² i završio riječima: »Pravo Italije uvijek, prije svega li nada sve!«⁷²

Na drugoj strani, ne samo među članovima Jugoslavenskog odbora nego i u najširim južnoslavenskim krugovima uopće, izazvala je Pašićeva izjava nezadovoljstvo. Siećajući se ovog događaja Meštrović je u svojim uspomjenama zabilježio ove pojedinosti:

Već u samome početku ulaženja Italije u rat izašao je jedan dugačak članak u talijanskom poluslužbenom listu kao »mišljenje srpskog premijera Pašića«, gdje ovaj kaže da nema nikakva spora između Italije i Srbije, da ga Srbija ne želi, nego da želi izlaz na more i harmoniju s Italijom, pa ma pripalo potonjoj 500 km. obale. Uzalud smo mi molili srpsku vladu da ovakav interview demantira, — i upozorili da cijela naša obala nema više od 500 km. — Pašić to nije učinio. Štaviše, saznali smo kasnije od srpskog poslanika u Rimu, da je uistinu Pašić ovaj članak naručio, i da ga je poslanstvo štampalo u više primjeraka,

⁶⁹ Il Corriere della Sera, 6. V 1916.

⁷⁰ Il Corriere della Sera, 8. V 1916.

⁷¹ Tribuna, 7. V 1916.

⁷² Idea Nazionale, 8. V 1916.

koji su se onda iz poslanstva davali Talijanima.⁷⁵ Tek kada je Pašić dao identičnu izjavu u *Ruskom slovu*, počeo se Jugoslavenski odbor buniti. Pašić nas je umirio da on tako nije izjavio, nego da su to Rusi preudeli, da bi opravdali što su potpisali pakt. Demanti nije dao ni za ruske novine.⁷⁴

Vrlo je karakteristično da je Pašićeve izjave o talijanskoj hegemoniji na Jadranu osudio i Franko Potočnjak, jedini od tadašnjih hrvatskih političara koji je inače odobravao Pašićevu politiku za vrijeme rata i poslije pristupio Radikalnoj stranci.⁷⁵ Potočnjak je pisao: »Suvišan je svaki komentar ovim izjavama Nikole Pašića, jer one same sobom najbolje dokazuju način njegovog mišljenja i shvaćanja naše narodne, općejugoslavenske politike i zadaće. Osobito je jasno izraženo kako on sebi zamišlja i predstavlja naš odnos spram Talijana na Jadranu.«⁷⁶

Poslije izbijanja Februarske revolucije (1917) i pada carističkog režima u Rusiji Nikola Pašić je ostao bez svog glavnog oslonca i počeo uviđati da od stvaranja Velike Srbije neće biti ništa. Demokratski orijentirani krugovi u Francuskoj, Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama pokazivali su sve otvorenije nezadovoljstvo s politikom Pašićeve vlade, s jedne strane, i svoje odobravanje programa i stavova Jugoslavenskog odbora, s druge strane. Srbijske opozicione stranke otvoreno su izražavale svoje neslaganje s osnovnim smjernicama Pašićeve politike i odlučno zahtijevali da se jedanput riješi latentni sukob koji je već duže vrijeme postojao između srpske vlade i Jugoslavenskog odbora i da se utvrdi zajednički program o ujedinjenju svih južnoslavenskih naroda u jednu državu, o čemu govori pismo Ljube Davidovića, jednog od vođa srbijske opozicije, upućeno Nikoli Pašiću 8. III 1917.⁷⁷ Ubrzo

⁷⁵ Tadašnji otpravnik poslova srpskog poslanstva u Rimu bio je Liubo Mihailović, jedan od najposobnijih srpskih diplomata, koji je bio u stalnom kontaktu sa članovima Jugoslavenskog odbora i — mimo Pašića i protiv Pašića — vodio izrazito južnoslavensku politiku. Premješten iz Rima za poslanika u Vašington, Mihajlović je nastavio usku suradnju sa Jugoslavenskim odborom, a pred kraj rata otvoreno se suprotstavio Pašićevoj politici, došao u sukob sa Pašićem i bio po kazni penzioniran.

⁷⁴ I. Meštrović, *Krfska deklaracija i Hrvati*, 425.

⁷⁵ Iako je još 1916. eliminiran iz Jugoslavenskog odbora »zbog njegovih ispada i kritika«, Potočnjak je od Pašića pozvan na Krf već 15. IV 1917, prije nego što je i samom Trumbiću, kao predsjedniku Odbora, bio upućen zvaničan poziv na konferenciju. (F. Potočnjak, *Iz emigracije*, I, Zagreb, 1919, 103—106.) »Iako Potočnjak nije predstavljao ni jednu pregovaračku stranu, ipak mu je bilo dozvoljeno da sudjeluje u raspravama, da bi se udovoljilo Pašiću, koji je to izričito zatražio. Tako je Potočnjak mogao dosljedno izlagati gledišta koja su se sukobljavala sa mišljenjima izaslanika Jugoslavenskog odbora«. (A. Smith-Pavlović, *Dr Ante Trumbić*, 80.) Poslije ujedinjenja Potočnjak je pod radikalnim režimom postavljen prvo za hrvatskog podbana, a zatim za drugog savjetnika, na kom je položaju ostao sve do penzije.

⁷⁶ F. Potočnjak, *Rapalski ugovor*, Zagreb 1921, 52.

⁷⁷ M. Paulová, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925, 336.

se i u samim radikalnim redovima počelo govoriti, prvo sasvim obazrivo, a poslije sve glasnije, da bi trebalo pokušati pregovore sa Jugoslavenskim odborom. To je mišljenje zastupao i jedan od radikalnih prvaka, dugogodišnji ministar Stojan Protić.⁷⁸ Na kraju krajeva, Pašić je počeo popuštati i — kada je uvidio da drugoga izlaza nema — dao je Protiću instrukcije i poslao ga Trumbiću da zajedno skiciraju prvi nacrt za Krfsku deklaraciju.

Baš u to vrijeme došlo je do osude nevino okrivljenog pukovnika Dragutina Dimitrijevića-Apisa i drugova u Solunu, na zahtjev regenta Aleksandra i Pašićeve vlade. Točno je konstatirao Ferdo Čulinović: »Smrtna osuda glavnih optuženika iz Solunskog procesa (5. IV 1917.) izazvala je kod nekih savezničkih krugova neraspoloženje protiv regenta Aleksandra i Pašića. I ta je činjenica u vezi sa općim stanjem u savezničkim zemljama i na frontovima bila jedan od faktora koji su doveli do zaključaka na Krfu.«⁷⁹ U svojim uspomenama o donošenju Krfske deklaracije Meštrović se osvrnuo i na držanje predstavnika srbijanskih opozicionih stranaka za vrijeme vijećanja na Krfu. Čim je dobio poziv od Pašićeve vlade da dođe na Krfsku konferenciju, Trumbić je u ime Jugoslavenskog odbora postavio odlučan zahtjev da »djelo ujedinjenja ne smije da bude rad samo jedne političke stranke«. Pašić je, iako teška srca, bio prinuđen da ispuni ovaj zahtjev i da pozove na konferenciju i trojicu predstavnika srbijanske opozicije: Ljubomira Davidovića, Vojislava Marinkovića i Milorada Draškovića. Od ove trojice Davidović je bio naročito poznat kao pobornik južnoslavenskog ujedinjenja. Kao šef Samostalne radikalne stranke, koja je predstavljala lijevo krilo građanske demokracije u Srbiji, on je bio odlučan protivnik Pašićeve politike. Po Meštroviću, samostalci — s Davidovićem na čelu — »bili su pomirljivi i u mnogom su se odvajali od Pašićeve krutosti, no oni nisu imali upliva kod regenta Aleksandra, jer su se sa njime sukobili radi Apisova i Crnorukačkog procesa«. Meštrović je zabilježio ovaj svoj karakterističan sukob s Miloradom Draškovićem:

S Krfa se prvi vratio Drašković, koji je važio kao stvarni duhovni vođa samostalaca. Odmah me je potražio, da se vidimo, i sav sretan mi je ispričao da je Krfska deklaracija sretno završena. Pričao je o razmišljanju između Pašića i Trumbića, i to poglavito oko naziva buduće države i pitanja na koji se način ima izglasati Ustav. Samostalci da su posredovali i iznijeli posredovni prijedlog: da Pašić popusti i odustane da se država nazove Velika Srbija, a Trumbić da odustane od traženja da se Ustav donese s dvotrećinskom većinom. Obojica su pristala i država će se nazvati: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a Ustav će biti donesen s običnom većinom. Ispričavši mi ovo, dodao je:

⁷⁸ F. Čulinović, Razvitak jugoslavenskog federalizma, Zagreb 1952, 53.

⁷⁹ Ibid., 54. Više dragocjenih podataka i nepoznatih pojedinosti, koje podižu zavjesu sa političke pozadine Solunskog procesa, objavio je Milan Ž. Živanović u svojoj disertaciji Pukovnik Apis, Beograd 1952.

— »Makoliko da nam je bilo teško pristati na mijenjanje imena države, osigurali smo njezin kontinuitet na taj način, što ćemo imati većinu i donijeti Ustav, kakav budemo željeli. Arnautluk (...) imaće da glasa kako mu se naredi, a bosanskim mužjama ćemo pripremiti, pa će i oni lijepo ući u tor, i tako ćemo biti sigurni, da ćemo postići nadpolovičnu većinu«.

— »To nije baš demokratski, gospodine Draškoviću, kako se Vi hvalite da ste«.

— »Možda nije striktno demokratski, ali šta ćemo, države se ne prave s mišle — lale«.⁸⁰

Iz ovoga se jasno vidi da između Draškovića, s jedne strane, i Pašića, s druge, nije bilo bitnih idejnih razlika u gledanjima na složenu problematiku južnoslavenskog ujedinjenja. Međutim, Draškovićev značaj je ovdje znatno precijenjen. Samostalci su imali i svoju desnicu i svoju ljevicu. Drašković nije bio »stvarni duhovni vođa samostalaca«, nego samo vođa samostalske desnice, koja je vodila konzervativnu politiku. Vođa samostalske ljevice bio je Jovan Skerlić sve do svoje prerane smrti, 1914; poslije Skerlića na čelu ljevice stajao je Jaša Prodanović sve do 1920, kada se sa svojom ljevičarskom grupom izdvojio iz stranke i osnovao novu političku stranku, Jugoslavensku demokratsku republikansku stranku.⁸¹ Između Draškovićeve desnice i Skerlić - Prodanovićeve ljevice postojala je znatna idejno-politička razlika i oštra međusobna borba. Desnica je bila monarhistička — ljevica je bila republikanska; desnica je bila velikosrpska, ljevica — južnoslavenski orijentirana; desnica je bila predstavnik financijskog kapitala u Srbiji, a ljevica je gravitirala socijalnoj demokraciji. Iako su obojica pripadali istoj političkoj partiji, Samostalnoj radikalnoj stranci, bez obzira na uobičajenu stranačku disciplinu, Skerlić je ne samo na sastancima poslaničkog kluba nego i na plenarnim sjednicama Narodne skupštine napadao Draškovića kao tipičnog predstavnika bankokracije i kapitalističkog poretka.⁸² A Skerlićev najbliži suradnik i suborac Jaša Prodanović, kao ministar narodne privrede u koncentracionoj vladi Stojana Novakovića u doba aneksione krize, uspio je — protiv volje predstavnika krupne buržoazije — da proturi kroz Narodnu skupštinu Zakon o osiguranju rada i radnika, jedan od najnaprednijih zakona ove vrste u tadašnjoj kapitalističkoj Evropi.⁸³

⁸⁰ I. Meštrović, Krfska deklaracija i Hrvati, 430.

⁸¹ Spomenica Jaše M. Prodanovića, uredio Vladimir Simić, Beograd 1958.

⁸² J. M. Prodanović, Skerlić kao političar, Srpski književni glasnik, 1. VI 1924; Isti, Skerlićevi skupštinski govori, S. k. glasnik, 16. V 1934; M. Đ. Milojević, Milorad Drašković, Budućnost, 1. XI 1922.

⁸³ A. Tomić, J. M. Prodanović u sećanju jednog njegovog političkog prijatelja, Spomenica J. M. Prodanovića, 151.

Već krajem 1916. godine počelo se govoriti o potrebi sporazuma i zajedničke akcije Južnih Slavena i Talijana protiv centralnih sila. Vladajuće klase u Beču i Berlinu odmah su osjetile veliku opasnost koja bi proizašla iz ovakvog eventualnog sporazuma i na sve načine pokušavale da po svaku cijenu spriječe da dođe do takvog sporazuma. Dok je nezavisno javno mnijenje u Britaniji — poimence londonski *Times* naročito njegov vanjskopolitički urednik Henry Wickham Steed, i londonska *The New Europe*, u redakciji R. W. Setona Watsona — od početka zastupalo misao o nužnosti talijansko-jugoslavenskog sporazuma, dotle je veliki dio talijanske štampe sve do kraja 1917. bio protiv takvoga sporazuma i davao podršku iredentističkim krugovima, koji su tražili ne samo Istru nego i Dalmaciju i Albaniju.

U ovom smislu naročito je karakteristično pisanje tadašnje talijanske desničarske štampe, poimence rimskog lista *Idea Nazionale*, organa talijanskih iredentista, li progermanskog lista *Stampa*, organa bivšeg predsjednika vlade Giovannija Giolitija, koji su istovremeno donijeli — u formi telegrama iz Zeneve — vijest »da su se Jugoslaveni— nakon što su se uvjerali da je nemoguće stvoriti nezavisnu jugoslavensku državu, ponovo vratili koncepciji trijalizma pod krunom Habzburga . . . « Zbog toga *Idea Nazionale* naziva Jugoslavena — »robovima Beča«. Braneci Jugoslavena od ove neistinite optužbe, *The New Europa* piše: »Ova tvrdnja, koju su odlučno negirali svi jugoslavenski prvaci, uključujući kipara Ivana Meštrovića, zanimljiva je zato, što pokazuje lukave metode, kojima se služe njemački agenti u Švicarskoj i Italiji da zavade Talijane i Slavena.«⁸⁴

Međutim, i pored svih ovih intriga talijanske desničarske štampe, misao o talijansko-jugoslavenskom sporazumu postepeno je sazrijevala i postajala sve aktuelnija. Ukoliko su talijanske pozicije na austrijskom frontu u toku 1917. slabile i njihov položaj postajao sve teži i kritičniji, utoliko su talijanski državnici i političari popuštali sve više od svojih prethodnih kategorički postavljenih zahtjeva. Članovi Jugoslavenskog odbora prihvatili su u načelu ideju o potrebi sporazuma, ali pod stanovitim uvjetima. Trumbić je ovako formulirao stav Odbora prema eventualnom sporazumu:

Što se tiče zbliženja Talijana i nas treba kazati odlučno da smo u principu iskreno za to. Ali da se zbliženje omogući treba odstraniti zapreke koje su ga do sada onemogućavale. Glavna je zapreka talijanska konvencija⁸⁵ i politika na njoj osnovana. Konvenciju treba da Italija

⁸⁴ *Adriatic Imperialism, The New-Europa*, London 26. X 1916.

⁸⁵ Tajni londonski ugovor (od 26. IV 1915) objavljen je u časopisu *The New Europe* (17. I 1918) pod natpisom *The Secret Treaty with Italy*, s ovim komentarom: »Ovo je tekst tajnog ugovora s Italijom, koji je uključen u grupu ruskih tajnih dokumenata, ali koji još nije bio objavljen u ovoj zemlji.«

stavi izvan kreposti i da inauguriše novu politiku prijateljstva sa Jugoslavenima kao narodom. Ako se obrazuje u Švicarskoj zajednički miting potlačenih austrijskih naroda, naši članovi moraju učestvovati na toj bazi da se našem narodu, kao i ostalim potlačenim narodima, prizna neograničeno pravo samoopredjeljenja. Naši članovi treba da učestvuju najprije u pripravi organizacije i programa takova mitinga i da mu se po mogućnosti stave na čelo.⁸⁶

Međutim, talijanski politički krugovi nisu pristajali ni na prijedlog da se miting potlačenih naroda održi u Švicarskoj, a još manje da Jugoslavenski odbor rukovodi organizacionim pripremama za ovu akciju, nego su željeli da se miting održi u Italiji, u Milanu ili Rimu, i da inicijativa i organiziranje mitinga bude u njihovim rukama. Talijanski idredientisti su preko svoje štampe i na svojim zborovima raspaljivali šovinističke strasti protiv Jugoslavena. Ova iredentistička propaganda izazvala je nervozu i pridonijela zaoštravanju odnosa između predsjednika talijanske vlade Vittorija Emanuela Orlanda i ministra vanjskih poslova Sidneya Sonnina: dok je Orlando, poslije talijanskog poraza kod Caporetta, počeo uviđati da se Londonski pakt neće moći realizirati i da će morati popuštati — dotle je Sonnino i dalje insistirao na sprovođenju svih odredaba Londonskog pakta u cjelini. Vidjevši da drugog izlaza nema, Orlando je otputovao u London. Milada Paulová iznosi ove pojedinosti:

Svrha je njegovu putu bila da traži razjašnjenje od saveznika. Nakon oficijelnih razgovora bio je izdan komunikej, koji je imao cilj da umiri talijansku javnost time, da saveznici ostaju kod svoga potpisa. Ali, razgovor bijaše gorak. Englezi su Orlando dali razumjeti, da su oni potpisali Londonski ugovor, ali da Italija vodi nezgodnu politiku prema potlačenim narodima, osobito prema Jugoslavenima, koji su ratnici i koje Italija svojom intrasigentnošću tjera u krilo Austrije. Osudili su politiku izbjegavanja kontakta s Jugoslavenskim odborom i uputili Orlando, da se sastane u Londonu s Trumbićem.⁸⁷

Milada Paulova izričito ne kaže ko su biti ti engleski državnici, koji su uputili Orlando na Trumbića, ali ako se uzme u obzir činjenica da je ministar vanjskih poslova lord Balfour tih dana bio odsutan iz Londona i da ga je zamjenjivao lord Robert Cecil, koji je pozvao i Trumbića na razgovor i insistirao na talijansko-jugoslavenskom sporazumu, onda je više nego vjerojatno da je i Orlando primio lord Cecil i savjetovao mu da postigne sporazum.

Posrednik između Orlanda i Trumbića bio je H. W. Steed, vanjskopolitički urednik *Timesa*, koji je bio poznat kao jedan od najistaknutijih pobornika talijansko-jugoslavenskog sporazuma u britanskoj javnosti. Steed je saopćio Trumbiću Orlandovu poruku da bi želio da se sastanu. Milada Paulová veli: »Trumbić je bio obaviješten, koji je tome uzrok i da engleska vlada želi da

⁸⁶ Pismo A. Trumbića od 29. I 1918. Juliju Gazzariju, Grada o stvaranju jugoslovenske države, I. Priredili D. Janković i B. Krizman, Beograd, 1964, 61.

⁸⁷ M. Paulová, Jugoslavenski odbor, 426.

Orlando stupi s njime u dodir. Trumbiću je sa strane engleske vlade lojalno rečeno, da će ona poštovati svoj potpis na London-skom ugovoru, ali da će također rado pozdraviti i poduprijeti svaku akciju za sporazum, koji bi talijansku vladu naveo, da od svoje strane riješi englesku vladu primljene obaveze.⁸⁸

Trumbić je pristao na sastanak s Orlandom, ali je tražio da razgovorima bude prisutan i Steed. Sastanak je održan 26. I 1918. U svom pismu, datiranom u Londonu 11. II, Trumbić javlja Nikoli Pašiću ove pojedinosti:

Taj je sastanak udesio on sa Steedom, koji me je predstavio bez moje inicijative. Razgovor je trajao jedan sat i po (...) On se je vrlo zanimao za sve to. Branio je dobru vjeru talijanskog naroda tvrdeći da narod misli, da su talijanske sve one zemlje, o kojima se govori, pa makar da tako nije istina; glede Dalmacije dao je dosta jasno razumjeti da ne bi bilo poteškoća, a što je pak konkretno naglasio, jest potrebu da se stvore nove prilike, iz kojih će moći nastati povjerenje između obe strane (...) Glede Konvencije⁸⁹ kazao je to da ona nije naperena protiv našega naroda, jer je bila sklopljena jedino u misli da se Italija osigura protiv Austro-Ugarske (...) Razgovor s Orlandom dao je impuls nekojim glavnim talijanskim novinama, koje su prema nama prilično umjerenе, te su započele kampanju, koja još traje, i koja ide zatim da se izmijeni talijanska politika u smislu sporazuma s Jugoslovenima i u smislu inauguriranja politike oslobođenja narodnosti od Austro-Ugarske (...) Ovom akcijom svratila se pažnja na naše pitanje i mi smo do sada zadovoljni. Treba dakako biti oprezni kao i do sada.⁹⁰

Dok je Trumbić u svojim razgovorima lojalno obavještavao srpskog poslanika u Londonu Jovana M. Jovanovića, a o važnijim akcijama i direktno samoga Pašića, smatrajući da je to u općem interesu same stvari, dotle je Pašić ponajčešće radio na svoju ruku, ili u izvjesnim slučajevima u dogovoru s regentom Aleksandrom i sa svojim najbližim ministarskim kolegama, ne obavještavajući o tome Jugoslavenski odbor. Tako je, na primjer, Pašić preko Vojislava Antonijevića, srpskog poslanika u Rimu, izgleda pokušavao da postigne direktan sporazum s Italijom o pitanju Dalmacije mimo Jugoslavenskog odbora. U povjerljivom izvještaju ministarstvu vanjskih poslova kraljevine Srbije Antonijević 1. II 1918. javlja da mu je u Rimu rečeno da »Italija i Srbija treba da se neposredno sporazumiju bez posredovanja drugih sila.«⁹¹ Antonijević ne kaže izričito tko mu je to u Rimu rekao, ali ako se uzme u obzir da je ministar vanjskih poslova Sonnino bio glavni protivnik stvaranja zajedničke južnoslavenske države, onda je vjerojatno da mu je to rekao ili sam Sonnino, ili neko iz njegove okoline. Vladajuća klasa u Rimu tačno je predviđjela da će glavna smetnja talijanskoj hegemoniji na Jadranu biti Jugoslavija, a ne posebna Srbija »s

⁸⁸ Ibid., 426.

⁸⁹ Tajnog londonskog pakta iz 1915.

⁹⁰ Građa o stvaranju jugoslovenske države, I, 99.

⁹¹ Ibid., I, 70.

jednim ekonomskim izlaskom na more«, ili posebna Crna Gora sa malim primorjem, ili posebna Hrvatska bez Dalmacije. Zato je bila protiv stvaranja Jugoslavije.

Drugi primjer Pašićevog namjernog zaobilaženja Jugoslaven-skog odbora u pogledu usklađivanja odnosa s Italijom još je ka-krakterističniji. Već 7. II 1918. Pašić saopćava poslanicima Srbije u Rimu i Parizu da se slaže s akcijom Laze Markovića oko obrazo-vanja posebnog »srpsko-talijanskog komiteta«.92 Kada se uzme u obzir da je Marković bio jedan od najpovjerljivijih Pašićevih pouz-danika, onda je vjerojatno da je inicijativa potekla od samoga Pa-šića ili iz njegove najbliže okoline. Kada je osjetio da se na njegovu akciju oko formiranja posebnog »komiteta« mimo Jugoslaven-skog odbora u Rimu gleda s nepovjerenjem, Laza Marković je pokušao da svoj »komitet« uključi kao sastavni dio u generalni komitet potlačenih naroda, koji se formirao u Rimu pod predsjedništvom senatora Andrea Torrea, jednog od predstavnika lijevog krila tali-janske građanske demokracije.93 Ali, Marković u tome nije uspio, i on se požalio Pašiću tražeći od njega dalja novčana sredstva za produženje akcije za formiranje posebnog »srpsko-talijanskog ko-miteta«.94 Naravno, Pašić se složio s Markovićevim argumentima, odobrio njegovu akciju i dao mu tražena sredstva, ali do uklju-čivanja njegovog »komiteta« u generalni komitet potlačenih naroda ipak nije došlo, zbog opravdanih objekcija Jugoslaven-skog odbora. Trumbić je 23. III 1918. pisao Torreu da se planirani kongres potlačenih naroda u Rimu ne smije komplicirati učešćem drugih grupa, raspoloženih za sporazum, aludirajući na Markovićev »ko-mitet«. Trumbić je pisao: »Kad bi se išlo preko toga, stvar bi se komplikovala na način koji bi mogao da omete cijelu stvar«.95

Poslije predsjednika talijanske vlade Orlando doputovao je u London predsjednik Odbora za sporazum s potlačenim narodima Austro-Ugarske senator Andrea Torre, sa tajnikom Odbora; to je bio sveučilišni profesor Antonio Giuseppe Borgese.96 Do prvih raz-

92 Ibid., I, 94.

93 Ibid., I, 109.

94 L. Marković je 20. III 1918. pisao Pašiću: »Jugoslaven-ski odbor gleda sa nepovjerenjem ovaj pokret i želeo bi da sva pitanja sa Italijanima samo on raspravlja u Londonu. Ovo je skroz pogrešno, jer mi ne mislimo ništa učiniti što bi nas ma u čemu razdvojilo od Jugoslaven-skog odbora. Baš ta rezerva Odbora nalaže energično produženje akcije, koja obećava najbolje rezultate. Molim odobrite put u Rim svim imenovanim licima i putne troš-kove 600 švajcarskih franaka svakome zbog malo dužeg zadržavanja«. (Ibid., I, 139).

95 Ibid., I, 141.

96 A. G. Borgese (1882—1952), istaknuti talijanski književni kritičar i literarni historičar, autor knjige *Storia della critica romantica in Italia* (1904), protivnik estetike Benedeta Crocea; u svojoj knjizi *Rube* (1921) iznio je za-nimljive podatke o životu talijanskih vojnika u prvom svjetskom ratu i o moralnim krizama, razočaranjima i problemima bivših boraca poslije rata; kao izrazit antifašista emigrirao je 1933. u Ameriku; težak život i stradanja

govora između predstavnika Odbora za sporazum i članova Jugoslavenskog odbora došlo je ubrzo poslije dolaska Torrea i Borgesa u London, u stanu H. W. Steeda. Prvom sastanku prisustvovali su: Trumbić, Meštrović i Trinajstić, s jugoslavenske strane, Torre i Borgese s talijanske strane, a od Engleza, pored domaćina Steeda, Seton-Watson i predsjednik Britanske akademije Arthur Evans. Trebalo je naći zajednički jezik između Talijana i Jugoslavena, a to u tadašnjem trenutku nije bilo lako: prvi su imali u rukama tajni Londonski pakt, potpisan od predstavnika velikih savezničkih sila, a drugi su se pozivali na opće priznato pravo narodnog samoodređenja. Meštrović je u svojim uspomena iznio karakteristične detalje i pojedinosti, koje bacaju novo svjetlo s ovih prvih talijansko-jugoslavenskih razgovora:

Torre je u svoje ime priznao, da s narodnosnog gledišta oni nemaju pravo na Dalmaciju, osim da traže autonomiju za Zadar, ali imaju u ruci ugovor sa Saveznicima, a Saveznici će poštivati svoj potpis. Što se Istre tiče zna također, da većina nije talijanska, ali s obzirom na to, što je Rijeka pretežno talijanska, a ostavljena je Hrvatskoj kao njezin izlaz, trebalo bi naći u Istri jednu crtu, koja bi zadovoljila obje strane, ali ta crta bi na svaki način morala iz strateških razloga uključivati Pulu.⁹⁷

Naravno, predstavnici Jugoslavenskog odbora tražili su cijelu Istru, pa i sam Trst, a o nekom eventualnom ustupanju Pule nisu htjeli ni da čuju. Englezi su na razne načine pokušavali da posreduju, da nađu neko kompromisno rješenje između suprotnih gledišta. Meštrović spominje pokušaj Arthura Evansa:

Najednom je izišao Sir Arthur Evans s nekim kartama, koje je sam pravio, i sa svojim prijedlozima, koji bi zadovoljili Jugoslavena u pravcu, da što manje njihova pučanstva dođe pod Italiju, a Italija, da uzme neku stratešku tačku, a druge da se neutraliziraju, kao Pula, Šibenik i Kotor. Po njegovom, mogle bi se luke Trsta, Rijeke, Splita i Kotora proglasiti slobodnim lukama i ostaviti im općinske autonomije, a otok Vis, da zasjedne Italija kao vojničko-pomorski ključ na Jadranu, ostavljajući Hrvatima njihove škole i civilnu upravu (...) Trumbić je ovom oponirao, jer bi tako Jugoslaveni bili lišeni, takorekući, svih svojih glavnih luka na svom nacionalnom području, a s druge strane bili bi lišeni svake legitimne samoobrane...⁹⁸

Profesor Borgese bio je mnogo popustljiviji i priznavao je slavenski karakter ne samo Dalmacije nego i Istre i Gorice, ali je zahtijevao kompenzacije u Africi, iz ekonomskih razloga. Borgese je rekao:

talijanskog naroda pod Mussolinijevom diktaturom ocrtao je u knjizi *Golia, marcia del fascismo* (1946). Milan P. Đorđević (Srbija i Jugoslaveni, 85—87) pokušao je da prikaže Borgesa u krivom svjetlu, kao Orlandovog i Sonninovog agenta; međutim, Borgese nije bio ničiji agent, nego beskompromisan protivnik Austrije i pobornik talijansko-jugoslavenske saradnje.

⁹⁷ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 100.

⁹⁸ *Ibid.*, 100.

— Kakve točke, kakve strategije, gospodo, i kakvi ključevi! To su slavenski krajevi, sve, izuzev Trsta, pa i oko Trsta su sve Slaveni. Bio sam ja tamo. Bio sam na Goričkoj fronti. Nas nitko neće i svi su protiv nas. Taj sistem ključeva je vaš engleski sistem. Od kuda možemo mi to, šta će nam. Nama treba malo prostora za naše prekobrojno pučanstvo, a to ne može biti ni Dalmacija, ni Istra, nego negdje u Africi (...) Šta mi možemo, kad smo sirotinja (...) ni 24 sata ne može ni jedan naš brod da se makne, ako nam vi ne date ugljena. Vi ste nama turnuli istočnu obalu Jadrana radi Rusije, jer ste u Srbiji gledali predstražu Rusije. Sad više nema Carske Rusije, pa možete te pakte poderati...⁹⁹

Međutim je talijanska vlada i dalje insistirala na potpunom izvršivanju svih odredaba tajnog Londonskog pakta, a talijanski iredentisti i šovinisti tražili su i više od onoga što je paktom bilo obećano Italiji. Zbog toga su članovi Jugoslavenskog odbora s razlogom bili nepovjerljivi prema svim ponudama i prijedlozima koji su odlazili iz Rima. Trumbić je naročito insistirao na tome, u pismu Andreu Torreu od 18. III 1918, »da nijedan član našeg Odbora ne može doći u Italiju u političkom poslu, dok predsjednik vlade ne dade Jugoslavenskom odboru javnu zadovoljštinu, koja će stvarno brisati uvredu nanešenu Odboru riječima bivšeg predsjednika Bosellia«.¹⁰⁰ Naime, bivši predsjednik talijanske vlade Paolo Boselli je jednom prilikom, početkom decembra 1916, na sjednici rimskog parlamenta, izjavio »da su članovi Jugoslavenskog odbora austrijski špijuni«.¹⁰¹ Trumbić je oštro reagirao na ovu izjavu i javno pozvao Bosellija »da iznese dokaze o svojoj kleveti, ali je ovaj zamukao«.¹⁰² Trumbić je 1. IV ponovo ultimativno insistirao na zahtjevu da se dade javna satisfakcija Jugoslavenskom odboru zbog nanese uvrede i klevete.¹⁰³ Istoga dana Torre je telegrafirao Trumbiću: »Pitanje Bosellia ima se riješiti jednim njegovim intervjuom, koji će biti odmah publikovan u novinama«.¹⁰⁴ Milan P. Đorđević, govoreći o ovom slučaju, pokušava da ga prikaže u sasvim drugom svjetlu:

Pred sam polazak za Rim, u aprilu 1918, Trumbić se zadržao u Parizu, razmišljajući još jednom da li da ide u Rim ili ne. I u tom posljednjem momentu, kad su počele da lete šifrovane depeše između Rima i Pariza s pitanjem da li će Trumbić doći ili ne, predsjednik Jugoslavenskog odbora postavlja kao neodstupan uslov za svoj dolazak u Rim jedno pitanje čisto ličnog samoljublja (izvinjenje zbog jedne Bosellijeve deklaracije) a zaboravlja glavno pitanje o reviziji Londonskog ugovora!¹⁰⁵

⁹⁹ Ibid., 101.

¹⁰⁰ Građa o stvaranju jugoslovenske države, I, 134.

¹⁰¹ Ibid., I, 134.

¹⁰² Ibid., I, 165.

¹⁰³ Ibid., I, 166.

¹⁰⁴ Ibid., I, 196.

¹⁰⁵ Tribuna, Beograd 14. VIII 1919.

Razlozi Trumbićevom kolebanju bili su mnogo složeniji i dublji nego što na prvi pogled možda izgleda. Jedan od glavnih razloga kolebanju ležao je u podijeljenim stavovima među samim članovima Jugoslavenskog odbora u pitanju da li treba ili ne treba ići na rimski kongres. Hinko Hinković i Franko Potočnjak bili su odlučno protiv odlaska u Rim, a Meštrović se ozbiljno kolebao: u početku je i on bio protiv odlaska, a zatim je počeo da popušta insistiranju sa svih strana:

Sa sviju se je strana vršio pritisak na Odbor, a argument je bio, najčešće, da će se tako zahtijevom svih narodnosti Monarhije, osim Nijemaca i Mađara, konačno i definitivno plasirati ideja o likvidaciji Austro-Ugarske monarhije, pa, ako mi i ne budemo potpuno zadovoljeni na moru, ostvarit ćemo željeno ujedinjenje svih ostalih pokrajina (...) Ja sam osobno bio protiv toga, da idemo u Rim i pozivamo naš svijet, da se predaje, dok Pakt postoji...¹⁰⁶

Na Meštrovića je vršio pritisak i Milenko Vesnić, srpski poslanik u Parizu, koji ga je uvjeravao »da bi se morali zadovoljiti i sa slabijim rješenjem na moru...« Vesnić mu je govorio: »Bolje je za budućnost, kad bi jedan dio Hrvatske ostao i s Mađarskom, nego da nastane neka posebna država, jer bi je od Mađara mogli s vremenom oteti i pripojiti.«¹⁰⁷ To je bila poznata talijanska teza, koja je bila usmjerena protiv stvaranja velike južnoslavenske države: što više malih državica, samo ne Jugoslavija! Vesnić je nagovarao Meštrovića da ode na rimski kongres i da tamo nastoji da po svaku cijenu dođe do jugoslavensko-talijanskog sporazuma i suradnje. Meštrović je to odbijao ovim argumentima:

— Ne mogu ja, gospodine ministre, da se nađem u društvu, koje bi one moje seljake zvalo, da se predadu Talijanima, pa onda da oni dođu u Šibenik i kažu: »Ovo je naše, a vi napolje, tamo preko Dinare«.

— Razumijem, ali to su osjećaji, a politika je drugo. S koje strane Cetine je Vaše selo? Zar nije istočno?

— Bit će, ali ja nisam političar. Nije meni do moga sela, i sporedno je, je li zapadno ili istočno od Cetine, Krke, Zrmanje, ili Neretve.

— Znam, ali što se može, kad nešto mora da se privremeno žrtvuje, a bolje je izgubiti tele, nego i kravu i tele. Čuo sam da su baš zapadno od Krke, baš Srbi pravoslavni, pa eto (...) Možda je to bolje, njih će teže potalijančiti kao pravoslavne.

— Meni je svejedno, g. Vesniću, to Vi znate, jedni ili drugi, ali ostavimo to, koga bi lakše potalijančili.¹⁰⁸

I pored sve svoje rječitosti i vještine, Vesnić nije uspio da nagovori Meštrovića da pođe u Rim. Bila je potrebna upornost i prodornost samoga Trumbića pa da, na koncu, Meštrović ipak popusti. On je svoje kolebanje i popuštanje objasnio ovako:

¹⁰⁶ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 104.

¹⁰⁷ Ibid., 105.

¹⁰⁸ Ibid., 105.

Stiže pismo od Trumbića iz Londona, u kome piše, da je morao pristati, da se ide na kongres narodnosti u Rim, da će od našeg Odbora poći trojica ili četvorica, — »ali jedan od tih moraš biti i ti. Ja bi Te poštedio, ali Talijani žele i traže da budeš i ti«. Dalje je pisao, da se nije formalno ništa promijenilo u pogledu Londonskog pakta, i da će mi usmeno objasniti, zašto moramo poći. Ja sam mu odgovorio, da ne želim ići i pošto se ionako ne bavim politikom, neka me pusti. Ako svakako hoće, da i ja idem, išao bih jedino pod uvjetom, da jedan naš član pođe u Švicarsku, te da javi našima kod kuće, da smo otišli pod pritiskom, a u stvari Pakta da se nije ništa izmijenilo. Pomislio sam, kad je pismo otišlo, da će se uvrijediti, ali radije i to, nego ići. Sutradan sam otišao u Cannes. U Lyonu sam se zadržao, da prenoćim, a ujutro rano sam dobio brzopjav od Vesnića, da u Lyonu pričekaš Gazzarija i Trinajstića. Oni su došli tokom dana, da ih je Trumbić poslao, te da treba da sva četvorica sutradan pođemo s ostalim predstavnicima narodnosti u Rim, da je Trumbić moje pismo primio, pa ga je i njima pročitao, da me on razumije i da će se učiniti, kako želim. Pripovjedali su mi, na kakvoj je mucu Trumbić bio i kakve su presije činjene, te da su mu naši prijatelji Steed i Watson konačno došli, da mu kažu, da je i službeno britansko mišljenje i poruka, ili da idemo na taj kongres u Rim, ili da napustimo London i selimo u Švicarsku.¹⁰⁹

Po svoj prilici, Trumbić je toliko uporno i dosljedno, direktno i indirektno, preko pisama i usmenih poruka, insistirao da Meštrović dođe u Rim ne samo zato što su to tražili talijanski politički krugovi, kojima je bilo naročito stalo do toga da i najpoznatiji član Jugoslavenskog odbora lično prisustvuje kongresu i sankcionira već pripremljenu rezoluciju, nego vjerojatno još i zato da pred suvremenicima i pred potomstvom podijeli historijsku odgovornost za ovu u narodu nepopularnu politiku laviranja i taktiziranja prema talijanskoj vladajućoj klasi. Glavni dio prihvaćene rezolucije formuliran je ovako:

Predstavnici naroda podvrgnutih od česti pod vlast Austro-Ugarske, Talijani, Poljaci, Rumunji, Česi i Jugoslaveni složili su se i utvrdili ove principe za zajedničku akciju:

1. Svaki od tih naroda proklamira svoje pravo da uredi svoju jedinstvenu narodnu državu ili da je dopuni tako, da postigne potpunu političku i ekonomsku nezavisnost;

2. Svaki od tih naroda vidi u Austro-Ugarskoj monarhiji oruđe germanskog gospodarstva i glavnu zapreku realiziranju svojih aspiracija i svojih prava;

3. Kongres priznaje, da je uslijed toga neophodno potrebna zajednička borba protiv tlačitelja sve dotle, dok svaki pojedini od tih naroda ne postigne potpunu slobodu, svoje potpuno narodno ujedinjenje i političku slobodu.¹¹⁰

¹⁰⁹ Ibid., 105—106.

¹¹⁰ M. Paulová, Jugoslavenski odbor, 441.

¹¹¹ Ibid., 441—442. Paulová očito ne diferencira »austrijske narode« od naroda Austrije. To je česta pojava kod građanskih historičara, ne samo stranih nego i jugoslavenskih.

Mišljenja o historijskom značenju rimskog kongresa potpuno su kontradiktorna. Jedni su mu priznavali veliku međunarodnu važnost, a drugi su ga negirali i omalovažavali. Milada Paulova dala je o njemu ovaj afirmativni sud:

Rimski kongres postade svjetski događaj. On je značio prvu stepenicu za diplomatsko priznanje samostalnosti potlačenih naroda, jer je proglasio njihovo pravo na samostalnost u ime talijanskog naroda. On nije bio djelo talijanske vlade, ali budući da je Orlando primio deputaciju kongresa i odobrio njegove zaključke, angažirao je time moralno za njegov program i vladu. Time je Italija prekinula staru Sonninovu politiku održanja Austro-Ugarske (...) Do onda je, unatoč svim simpatijama za austrijske narode, zapadna javnost, u širokim slojevima, vidjela na kraju krajeva u Austriji ipak vazda samo jednu i jedinstvenu državu, nasljedno carstvo Habzburgovaca. No rimski kongres svratio je pažnju na austrijske narode ondje, gdje su svi dotle vidjeli samo državu.¹¹¹

Nikola Stojanović, član Jugoslavenskog odbora i jedan od osmorice delegata toga Odbora na rimskom kongresu, iako se nije u potpunosti slagao sa Trumbićevim držanjem u Rimu, istakao je njegovu tadašnju južnoslavensku orijentaciju nasuprot Pašićevim uskosrpskim pozicijama:

Na rimskom kongresu Trumbić je učestvovao ne samo kao predstavnik Jugoslavenskog odbora već i kao predstavnik srbijanske Narodne skupštine.¹¹² Delegacije obe te ustanove smatrale su ga i istakle na rimskom kongresu kao svog vođu, tako da su Jugoslaveni bili jedinstveni u Rimu, u prestonici države koja je dotle bila protivna tom jedinstvu. To je bio veliki moralni uspeh i velika manifestacija Jugoslaventva. Pašić je, doduše, hteo to spomoću jedne proizvoljno sastavljene delegacije, koja nije ni pripuštena rimskom kongresu, da omete, ali bez uspeha. Vlada je bila čak toliko neobazriva, da je delegirala jednog narodnog poslanika treće klase, da pročita posebnu izjavu Radikalne stranke na kongresu, gde inače niko ni od jedne predstavljene nacije nije prisustvovao kao predstavnik nekoje stranke. Tako se i u izgnanstvu partija isticala nad nacijom.¹¹³

Govoreći o ovom slučaju, Ante Smith-Pavelić spominje ovaj detalj: »Srpska vlada nije bila zastupljena, ali je njezino stanovište na kongresu izložio jedan član Radikalne stranke, koji se nalazio u sastavu skupštinskog izaslanstva. Njegova izjava odgovarala je pogledima i politici Pašića, pa je stoga ovaj nastup izazvao ogorčene prosvjede kod ostalih južnoslavenskih delegata«.¹¹⁴

¹¹² Većinu u tadašnjoj Narodnoj skupštini, poslije Solunskog procesa i strijeljanja pukovnika Apisa i drugova, imale su opozicione stranke, ali je Pašić i dalje ostao predsjednik homogene radikalske vlade, ne sazivajući Skupštinu, znajući da bi pri prvom glasanju ostao u manjini; njegova neustavna vlada, zahvaljujući podršci dvora, ostala je na vlasti sve do kraja rata,

¹¹³ N. Stojanović, Jugoslavenski odbor, Zagreb, 1927, 60—61.

¹¹⁴ A. Smith-Pavelić, Dr Ante Trumbić, 115.

Možda je najrealniju i najvjerodostojniju karakteristiku Rimskog pakta dao Dragovan Šepić u ovom svom značajnom zaključku: »Činilo se kao da je politika Rimskog pakta zabilježila veliku pobjedu, koja će se odraziti i na buduće jugoslavensko-talijanske odnose. Međutim, ta je pobjeda došla prekasno. U Italiji je rastao nacionalistički zanos i oživjela je nacionalna netrpeljivost (...) Politika Rimskog pakta, koja je nakon talijanske pobjede na Pavi u lipnju 1918. imala sve manje pristaša, u vrijeme kada je vlada donijela odluku o priznanju prava jugoslavenskih naroda na oslobođenje i ujedinjenje, već je bila mrtva, i sukob s Južnim Slavenima oko granica nakon sloma Austro-Ugarske postao je neizbježan«. ^{114a}

VI — Sukob Trumbić - Meštrović u Rimu 1918.

Kao jedan od predstavnika Jugoslavenskog odbora na rimskom kongresu, Meštrović je imao prilike da tamo, na licu mjesta, vidi i dozna mnoge karakteristične pojedinosti i epizode, koje je zabilježio u svojim uspomena i tako sačuvao za buduće historičare ovih krupnih međunarodnih političkih zbivanja. Meštrović je, zajedno s ostalim predstavnicima Jugoslavenskog odbora, prisustvovao raznim prijemima u Rimu:

Ne treba spominjati, da je prijem u Rimu bio po vanjštini srdačan. Talijani to znadu izvanredno režirati i dati tom plitkom i prolaznom osjećaju izgled, kao da je baš tako, kao što znadu gipsu dati patinu mramora (...). Primio nas je i predsjednik vlade Orlando, i držao nam vatreni govor, pronašao je, gdje Hrvate spominje Mazzini i gdje nas je Carducci nazvao braćom. Po koja riječ mu je ponegdje zapinjala u grlu kod spominjanja, kako nas Jadran veže, ali svejedno. Kroz nekoliko je dana Trumbić sa svojom simpatičnom, a isto tako inteligentnom gospođom bio pozivan u najotmjenije i prve patricijske kuće. Tražilo se, da pred elitnim auditorijem drži predavanje u kazalištu Quirinale o Zrinjskom i Frankopan. Ukratko, moglo je izgledati, da to može biti početak izgradnje pravog i iskrenog jugoslavensko-talijanskog prijateljstva, koje počima baš sa strane, gdje su odnosi najosjetljiviji, dakle s hrvatske. Upriličilo se čak, da talijanski kralj primi Trumbića na fronti. Mi, koji smo koji korak iz daljega gledali tu srdačnost, ma koliko se njoj radovali, bili smo skeptični. Možda je u dnu srca to bio i Trumbić, ali, ma koliko da je on poznavao talijanski mentalitet, ipak ga je zanosilo čisto hrvatsko težačko srce, da to sve ne može biti namješteno. ¹¹⁵

U ovim sudbonosnim historijskim trenucima, kada je rat ulazio u završnu fazu, umjetnik Meštrović, kojega su svi smatrali za nerealnog, za pjesnika i fantastu, bio je obazrivi skeptik, a političar

^{114a} D. Šepić, Jugoslavenski odbor i Rimski pakt, u zborniku: Jugoslavenski odbor u Londonu, Zagreb 1966, 518.

¹¹⁵ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 106.

je Trumbić, koji je važio za realistu i opreznog kalkulatora, povjerovao u iskrenost talijanskog kralja, Orlandove vlade i čitave vladajuće klase. On je o njima imao prevrše iluzija.¹¹⁶

Jedan od malobrojnih, izuzetno rijetkih tadašnjih talijanskih političara, veliki protivnik Sonninove imperijalističke i zavojevačke politike, bio je talijanski socijalistički prvak Leonida Bissolati, koji je još sa Franom Supilom našao zajednički jezik i pokušavao da prokrci put talijansko-jugoslavenskom sporazumu. Za vrijeme i poslije rimskog kongresa Bissolati je bio jedan od onih koji su najviše radili na tome da se od riječi prijeđe na djelo, da ne ostane samo na zvučnim deklaracijama i rezolucijama, nego da se utvrdi lojalan sporazum i u pogledu najosjetljivijih spornih pitanja, teritorijalnih i pograničnih. Bissolati je bio za sporazum na kompromisnoj osnovi, predlažući da se Jugoslaveni zadovolje Dalmacijom, uključujući ovamo i Zadar, zatim Rijekom i polovinom Istre, a da Talijanima prepuste Trst sa zapadnom Istrom. Međutim, Trumbić je odbijao sve ove kompromisne prijedloge i dalje insistirao na cijeloj Istri, skupa sa Trstom. Meštrović, koji je bio prisutan ovim razgovorima, zabilježio je ove karakteristične pojedinosti:

¹¹⁶ Mnogo poslije, u svojim memoarima, Trumbić piše da je još uoči Riječke rezolucije imao »živu želju« da se predstavi talijanskom kralju, ali da mu se ta želja »nije mogla ispuniti jedino zbog diplomatskih smetnja«. Trumbić priča: »Napisao sam pismo za kralja, istaknuvši da želim lično mu se pretstaviti i prikazati mu moje smjerno poštovanje. Pismo sam predao kraljevom ađutantu generalu Brusatti, vrlo otmjenom i ljubaznom gospodinu. Kralj bi me rado primio, ali zbog diplomatskih obzira to nije moglo biti nikako drugčije nego preko »moje« austrijske ambasade. Ali ja baš tim putem nisam nikako mogao poći. Ako ne tada, svakako mnogo godina kasnije bio samo počašćen audijencijom kod Nj. V. Viktora Emanuela III, kralja Italije. To je bilo 14. V 1918, poslije rimskog kongresa, u ratnoj zoni, u njegovoj vili Monselice kod Padove. Kralj me je zadržao najprije na večeri, a zatim u vrlo ljubaznom razgovoru, koji se kretao oko onog istog predmeta, o kojem sam mu želio govoriti 1904«. (A. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucije*, Zagreb, 1936, 77). Govoreći o Londonskom paktu i o politici Italije za vrijeme i poslije svršetka rata, Trumbić piše: »Rat je svršio većim uspjehom nego se moglo misliti, nestankom Austro-Ugarske, pa ipak nije Italija mogla dobiti ni ono, što joj je bilo zapisano. A pod koju cijenu! Promašila je rijetku zgodu, u kojoj se mogla proslaviti i postati velika, najprije moralno. Zato nije trebalo nego da uzme svoju staru zastavu i pozove poda nju sve narode iz austro-ugarske tamnice da izvojuju svoju slobodu. Italija je, može se reći, zatajila, ali je nerazumljivo kako je mogla da ovako grdno zataji. Kad je za toga rata nastupio vanredno kritičan tren, spasio je Italiju njen uzorni, zaslužni, skromni kralj. On je svojim moralnim primjerom osvježio duh svoje razbijene vojske i osokolio svoj zbunjeni narod«. (Ibid. 77.) Poslije nekoliko godina, nakon zaključenja Rapallskog ugovora između Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Trumbić se još jedanput sastao s talijanskim kraljem: »I godine 1925, prigodom primanja interparlamentarne konferencije u Kvirinalu, Nj. Veličanstvo me je počastilo osobitom pažnjom koja me uvijek opčarava i obavezuje, što sa zadovoljstvom ovdje želim da naglasim«. (Ibid. 77).

Sjećam se, da je jedne večeri došao Bissolati k meni u hotel i dugo mi govorio, da nagovorim Trumbića, da se nađe izravan sporazum prije sloma Austrije, da na Konferenciji mira ne bude sukoba između Talijana i Jugoslavena. Vidjelo se je, da bi Talijani u taj mah još bili popustili i Trumbić je sam priznavao, da su gradići zapadne Istre talijanski, da ih je uzimao kao venecijanske ostatke na našem području, a s druge strane, kad bi pristao da pripadnu Italiji, otišao bi i Trst i okolica, a to se nije usuđivao radi toga, da se ne povrijede Slovenci, te je zato ostao pri svojoj formuli. Na slijedećem sastanku ga je Bissolati još jednom zaklinjao da se riješe granice i obori Londonski pakt u prisustvu i saglasnosti Saveznika, pa mu je onda rekao, malo povrijeđeno, ove iskrene i proročanske riječi:

— Gospodine Trumbiću, Vi ste svršili talijansku gimnaziju, pratite talijansku knjigu i novine, govorite bolje talijanski od mnogog Talijana, pa mislite, da poznate talijanski mentalitet koliko i ja, a ja Vam kažem, da se varate i da ćete se kajati, što niste imali hrabrosti, da se izvrnete prigovorima Vaših hrvatskih i slovenskih kompatriota, jer kad se slomi Austrija, ovdje će nastati sasvim druga atmosfera prema vama nego je danas. Danas, kad smo puni neuspjeha, moji kompatrioti će biti zadovoljni, ako im se kaže: Dobit ćemo Trst! Sutra, kad se slomi austrijska fronta, tražit će ne samo Pulu, a drugi dan ne do Šibenika, nego i Kotor i Mostar.

Ovo su bile doslovno Bissolatijeve riječi na našem zadnjem sastanku.¹¹⁷

Ubrzo zatim došlo je do oštih sukoba između Trumbića i pojedinih članova Jugoslavenskog odbora, koji nisu odobravali njegovu novu politiku prema Talijanima. Najoštrij kritičari Trumbićeve preorijentacije među članovima odbora bili su Hinko Hinković i Ivan Meštrović. Govoreći o posljedicama rimskog kongresa Hinković je pisao u svojim memoarima:

Taj kongres bio je majstorski šahovski potez talijanske diplomacije (...) Predstavnici austro-ugarskih Jugoslavena (neki članovi Jugoslavenskog odbora sa predsjednikom na čelu) preuzeše na tom kongresu u bitnosti obvezu otvoriti talijanskim četama preko Soče put u naše krajeve, naročito one odstupljene Italiji Londonskim ugovorom (...) bez ikakve uzvratne usluge ili jamstva (...) Predsjednik Jugoslavenskog odbora pohrlio je sam na Pijavu, gdje su talijanski aeroplani bacali među naše čete *Proglas*, pozivajući ih da bace oružje, jer da su Talijani naši saveznici i prijatelji...¹¹⁸

Govoreći o ovoj Hinkovijejoj kritici nove političke orijentacije prema Talijanima Trumbićev biograf s razlogom konstatira: »U ovoj kritici bilo je, na žalost, dosta istine, što se tek kasnije ispostavilo«.¹¹⁹

Dok je Hinković govorio više općenito i bez ulaženja u konkretne pojedinosti, dotle je Meštrović bio detaljniji i stvarniji. Poslije rimskog kongresa Jugoslavenski je odbor u Rimu otvorio

¹¹⁷ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 108.

¹¹⁸ H. Hinković, Iz velikog doba, Zagreb, 1927, 135.

¹¹⁹ A. Smith-Pavelić, Dr Ante Trumbić, 117.

svoju kancelariju, u kojoj su se članovi sastajali i vodili razgovore o daljim akcijama. Meštrović je ovako prikazao svoj sukob s Trumbićem:

Prema cijeloj toj stvari, da ćemo mi sami s Talijanima nešto svršiti, bio sam skeptičan. Trumbiću je bilo krivo, što rijetko dolazim u kancelariju, ali poslije, iza kako smo imali jedan sukob pred Trinajstićem, Jambrišakom i Gazzarijem, nije ni on to više želio. Sukob je bio zbog nekih letaka s njegovim potpisom, koji su Talijani bacali našim ljudima s one strane fronte, pozivajući ih, da se predaju, a tekst je bio kao da je između nas i Talijana, odnosno Saveznika, sve u redu. To je mene uzrujalo, pa sam ga pitao, tko je to sastavio i je li on to uistinu potpisao. On je odgovorio da nije sastavio on, nego Jambrišak i Kujundžić¹²⁰ »tamo s Talijanima iza fronta«. Ja sam onda protestirao, što je tamo njegov potpis. Riječ po riječ, dok se nije Trumbić uzrujao — a uzrujalo ga je to, što sam pitao Trinajstića i Gazzarija, je li otišla našim ljudima poruka, da stvarno nije između nas i Talijana nikakav sporazum postignut, pa mi je onda rekao:

— Ja sam dao ovlaštenje, da me potpišu, a sastavili su, kako su mogli i znali. Potpisan sam ja i nitko drugi.

— Da, ali si Ti predsjednik Odbora — rekao sam.

Gazzari i Trinajstić su šutjeli, što je njega uzrujalo, pa mi je onda rekao:

— Počeo si i Ti kao Supilo, a moji nervi su nategnuti kao konop.

Vidio sam, da ni sam nije zadovoljan i da je u neprilici, nu nisam mogao da izdržim, pogotovo kad nisam dobio odgovora za onu poruku kući, pa sam rekao:

— Ja sam posljednji, koji bi htio, da Ti trošiš nerve, ali znaj, da ja pravim kipove zato, što Rim nije nezgodno mjesto, a Ti praviš politiku.¹²¹

Poslije ovoga sukoba Meštrović se okrenuo i otišao, i više nije htio dolaziti u kancelariju Jugoslavenskog odbora u Rimu, iako formalno nije podnio ostavku na članstvu u Odboru.

Vjerojatno na zahtjev predsjednika talijanske vlade Orlanda, a možda i samoga kralja Viktora Emanuela, Trumbić je iz Rima (23.VI 1918) uputio otvoreno pismo generalu Svetozaru Borojeviću, komandanta austro-ugarske armije na talijanskoj fronti na Pijavi, u kome mu je napisao, između ostaloga, i ove riječi:

Vi, gospodine generale, pozivajući u svojim proglasima naš narod da se bori protiv Italije, pozivate ga u borbu protiv samoga sebe, te protiv onih velikih ideja, za koje se naši saveznici bore. Vi gurate narod u ropstvo. Vi se koristite svojim položajem, da do kraja izmorite naš i suviše napačeni narod. I umjesto da budete oslobodilac svoga naroda, vi ga gurate u gotovu propast. Ali, Italija nije usamljena, nju prate srca i snaga svih saveznika i svih potlačenih naroda Austro-Ugarske. Mlada talijanska vojska ne samo da prkosi najstarijoj vojsci u Europi, nego

¹²⁰ Bogoljub Kujundžić, Srbin iz Bosne, kasniji radikalski ministar u razdoblju između dva rata, eksponent Pašićeve politike. Kujundžić je, prema Pašićevim direktivama, u potpunosti odobravao Trumbićevu novu orijentaciju u jugoslavensko-talijanskim odnosima.

¹²¹ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 111.

je bje. Italija, koje preporođenje i sprema da zauzme dostojno mjesto u kolu velikih demokratskih država, mjesto koje odgovara njenoj slavnoj prošlosti i faktičnoj realnoj snazi naroda i progresu, omogućila je potlačenim austrijskim narodima da se sastanu na Kampidolju, da iznesu pred čitavim svijetom svoje poglede i aspiracije za budućnost. Zaključci stvoreni na Kampidolju prevejali su čitavom Italijom. Zato i potlačeni narodi, a među njima i naš, prate sadašnju gigantsku borbu sa željom, sa nadom, sa punim uvjerenjem da će pobjeda biti na strani Italije, i da će pobijediti naši moralni pogledi i sloboda nad konzervativnim absolutizmom.

Gospodine Generale! Istorija u svojem sudu neumoljiva je. Čini pojedina i skupina prosuđuje ona strogo i nemilosrdno. Vi ste pošli putem, koji bi Vas mogao odvesti tamo, da u novim narodnim pjesmama zamjenite Vuka Brankovića. Zar ne bi ovo bio užasan sud za Vas!¹²²

Trumbić je predočio generalu Borojeviću »da čini istu pogrešku, koju je nekad činio ban Jelačić, kad je spasavao Beč, jer je time pomogao da se stegnu okovi njegovog naroda«. Trumbić je pozvao Borojevića da kao rođeni Srbin poslušaju »glas svoje krvi, za vaše i naše dobro...« Ali, Borojević na Trumbićev pokušaj nije uopće reagirao.¹²³

Međutim, Trumbić je učinio još jedan pokušaj da pridobije Borojevića za svoju novu politiku prema Talijanima.¹²⁴ Trumbić je poručio, posrednim tajnim kanalima, prijateljima u Zagreb da oni pokušaju inicijativu na neki drugi način. Tadašnji rektor Sveučilišta u Zagrebu, profesor Fran Barac, primio se nezahvalne uloge da isposluje da se Borojević izabere za počasnog doktora i da on lično ode na frontu, u Borojevićev štab, da mu uruči počasnu diplomu, Borojević ga je zadržao u gostima dva dana i tom prilikom Barac mu je rekao »da oni u Zagrebu u njemu gledaju svoga Jelačića, samo da ne žele, da se ponovi kao s Jelačićem, da se Hrvati bore za cara, a poslije rata, da sve ostane po starom«. Barac mu je još rekao »da su oni uvjereni, a tako su i izvana obaviješteni, da će Centralne sile izgubiti rat i da Hrvati ne treba u nijednom slučaju da spašavaju Austriju«. Borojević je pokušavao da uvieri Barca: »Mi se ovdje borimo za svoje, jer kakav bi nam život bio, da Talijani uzmu Istru, Dalmaciju i Goricu i liše nas naših najljepših krajeva i našeg života na moru«. Na to mu je Barac otvoreno rekao »da bi on, Borojević, trebao s većim jedinicama preći na talijansku stranu i tako pridonijeti savezničkoj pobjedi«. Borojević mu nije odmah odgovorio, tražeći jedan dan da razmisli. Sutradan je rekao Barcu:

— Javite Jugoslavenskom odboru, da mi u njima gledamo iskrene i poštene rodoljube, al im kažite, da se mi ovdje borimo za istu stvar, za koju i oni, a to neka kažu i Pašiću (...). To, što oni meni poručuju, ja sam pripravan da učinim uz dva slijedeća uvjeta: prvo, da Odbor i

¹²² Trumbićeve usluge Italiji, Hrvatska kruna, Zadar, 22. V 1920.

¹²³ A. Smith-Pavelić, Dr Ante Trumbić, 117.

¹²⁴ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, 98—99.

Srpska vlada porade kod Saveznika, da se poništi Londonski nakt i nama priznaju naše etnografske granice; a drugo, kad ja pređem sa sto tisuća ljudi, da nas se ne smatra kao zarobljenike, nego kao ratujuću stranku i da se možemo odmah okrenuti u borbu protiv Nijemaca.¹²⁵

Meštrović, koji je znao iz prve ruke kako je reagirao Trumbić sa svojim istomišljenicima na ove Borojevićeve uvjete, na žalost, nije detaljnije zabilježio držanje samoga Trumbića i pojedinih članova Jugoslavenskog odbora u ovoj teškoj situaciji, nego je samo kratko konstatirao:

Odbor nije mogao, dakako, postići ni jedan od ovih Borojevićevih uvjeta, nego samo sugestije, da se naši ljudi predaju, a na kraju, da će se sve urediti. Tu su se očito opirali Talijani, tvrdeći da bi ubili moral kod svojih, kad bi se odrekli oblasti, koje su im obećane kao nagrada za ulazak u rat. Trumbić, dakako, nije mogao ništa otporčiti Borojeviću u smislu njegovih uvjeta, pa je ostalo sve po starom.¹²⁶

Velika je šteta što sam Trumbić nije pisao o rimskom kongresu, o svojim sukobima s Hinkovićem i Potočnjakom, o svojim razmimoilaženjima s Meštrovićem, uopće o svojoj političkoj preorijentaciji u odnosu prema Italiji. On, koji je tako iscrpno i detaljno pisao o postanku Riječke rezolucije i o događajima u vezi s politikom Novoga kursa, nije smatrao potrebnim da objasni svoju politiku prema Italiji uoči, za vrijeme i poslije rimskog kongresa. Poznato je što su pisali Hinković,¹²⁷ Potočnjak,¹²⁸ Milan P. Đorđević¹²⁹ i drugi suvremenici o tom važnom razdoblju u politici Jugoslavenskog odbora, ali nije poznato — ili barem nije dovoljno poznato — kako je sam Trumbić objašnjavao ovu svoju političku preorijentaciju, koja je bila izložena tako oštroi kritici i često opravdanim prigovorima. O tome ima izvjesnih indicija u njegovoj djelomično objavljenoj i neobjavljenoj korespondenciji i u drugim izvornim dokumentima, ali sve to još nije dovoljno da bi se jasnije sagledale Trumbićeve pozicije u ovim sudbonosnim historijskim zbivanjima.

U svakom slučaju, sukob Trumbić-Meštrović u ovom neobično osjetljivom pitanju jugoslavensko-talijanskih odnosa, u ovom važnom historijskom momentu, kada je rat konačno ulazio u završnu fazu, podiže zavjesu sa čitavog jednog složenog kompleksa krupnih načelnih razmimoilaženja unutar samoga Jugoslavenskog odbora i otkriva Meštrovićeve ulogu u sasvim novom svijetlu.

¹²⁵ Ibid., 99.

¹²⁶ Ibid., 99.

¹²⁷ H. Hinković, *Iz velikog doba*, 195—198.

¹²⁸ F. Potočnjak, *Iz emigracije*, I, 9—100; *Isti*, *Rapalski ugovor*, 20—21.

¹²⁹ M. P. Đorđević, *Srbija i Jugosloveni*, Beograd 1922, 90—104.

VII — Raspuštanje Jugoslavenskog odbora

Poslije proboja Solunskog fronta velikosrpska vladajuća klasa ponovno postaje aktivna. Predsjednik srpske kraljevske vlade Nikola Pašić nalazio se početkom oktobra 1918. godine u Londonu i ovdje dao nekoliko izjava redakcijama engleskih listova, koje jasno pokazuju da se on već nakon godinu dana pokušao odreći obaveza koje je primio na sebe potpisivanjem Krfske deklaracije. Dok su su udružene armije francuske i srpske vojske i jugoslavenskih dobrovoljačkih legija, poslije oslobođenja Makedonije, približavale Nišu, dotle je Pašić uredniku *Daily Chronicle* izjavljivao da će narodi Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Hrvatske, Istre i Sloveniji biti »slobodni da se ujedine u jednu nacionalnu cjelinu sa svojom braćom u Srbiji, ako oni to žele...«¹³⁰ Već nakon nekoliko dana Pašić daje izjavu uredniku lista *Morning Post*, u kojoj kaže: »Ovim svečano izjavljujem, da Srbija smatra svojom nacionalnom dužnošću, da oslobodi Srbe, Hrvate i Slovence. Kad budu slobodni, biće im priznato pravo samoopredjeljenja, tj. pravo da slobodno izjave, da li žele da se pridruže Srbiji, na osnovu Krfske deklaracije, ili žele da stvaraju male države kao u dalekoj prošlosti.«¹³¹ Istoga dana u razgovoru s urednikom lista *Manchester Guardian* Pašić je potpuno otkrio svoje karte rekavši: »Isto tako će Hrvati i Slovenci biti oslobođeni austrijskog gospodstva, da stvore s nama skupa velikosrpsku državu.«¹³²

Ove Pašićeve izjave, objavljene jedna za drugom u engleskoj štampi, izazvale su razumljivo nezadovoljstvo među članovima Jugoslavenskog odbora, a ova posljednja prouzrokovala je revolt i ogorčenje. Meštrović je pretpostavljao da Pašićeva izjava možda nije autentično publicirana. Zato odlazi direktno Pašiću, da ga pita da li je izjava vjerodostojna. Sjećajući se ovoga neugodnog razgovora, Meštrović ga je u svojim uspomenama evocirao ovako:

— Kažem mu odmah, što me je nagnalo, da tražim, da me primi, iako su mi rekli, da je boležljiv (valjda je simulirao). On me gleda, pa mirno kaže, da je izjava točna. Ja, preneražen...

Pašić šuti. Kada se pribrao, Meštrović mu je u lice rekao ove riječi:

— Ja nisam ni strančar, ni političar, ali ja držim da je to strašno, što ste Vi s Vašeg mjesta to rekli. Može Vašim protivnicima u stranačkoj zaslijepljenosti biti milo, što proričete, mogu se mali plemenski šovinisti radovati, ali ljudi, kojima su svi dijelovi naroda jednaki, i koji samo u jedinstvu gledaju za sve spas, ti će osjećati kao i ja.¹³³

¹³⁰ *Daily Chronicle*, 12. X 1918.

¹³¹ *Morning Post*, 17. X 1918.

¹³² *Manchester Guardian*, 17. X 1918.

¹³³ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 118.

Meštrović nastavlja:

To je bilo prvi put, što sam mu govorio bez distance godina i položaja. On je ostao miran i nijedna mu se crta na licu nije izmijenila, ali kao da su mu iskre poletjele iz zelenkastih zjenica, kao da si starog pantera nadražio, pa je onda počeo onim njegovim jezikom i načinom, koji je teško reproducirati:

— Ovaj, jeste, rekao sam onako, al' evo da Vam kažem, zašto i kako je došlo, da to kažem (...) S onim Tvojim Trumbićem bilo je još na Krflu poteškoća, ali, eto, nekako smo našli izlaz. On, čovjek, Hrvat, ali ništa zato, no više advokat, nego da kažeš političar., Al' džabe mu, ako je sve dobronamjerno (...) Sad se u Ženevi pokazalo, da nije sve bilo dobronamjerno. S druge strane, on ne pozna naše srpske prilike. Još tamo na Krflu su mu ovi moji od opozicije počeli da podilaze. Sad u Ženevi došao neki katolički pop, Korošec, sa još nekim od tog zagrebačkog Vijeća, kako ga zovu. Došao Trumbić s nekim članovima Odbora i ovi naši od opozicije (...) Elem, tamo smo vijećali o ovim stvarima oslobođenja i ujedinjenja svih krajeva sa Srbijom. Trumbić svoje stanovište, a ja svoje razloge. U zadnju se ja našao sam, svi onj protiv mene (...) Kažem im, da ne može tako, a oni svi navalili, a ja onda, jedno, da se ne brukamo pred svijetom tamo, a drugo, da se ne reče: Pašić razbio ujedinjenje, potpisao, znajući da ne vrijedi. Dabome, da ne vrijedi...¹³⁴

Raspričao se Pašić nadugačko i naširoko, a Meštroviš ponovno vraća razgovor na njegove nesretne izjave i intervjuje, date engleskoj štampi:

— Veliš, izjavu — nastavio je — evo, kako je došlo do nje. Kad sam došao u London, svi navalili na me, i onaj Steed, i Watson, i svi Englezi, pa čak i onaj naš mizerni Pižon, da oteščavam ujedinjenje, da hoću da sve strpam pod Srbiju, da hoću aneksiju, i da namjeravam vladati silom, a ja onda, što sam mogao, nego da kažem: da mi nećemo, ovaj, da Srbija neće, da Hrvati i Slovenci idu u našu državu silom, nego da, ovaj, hoće da se svi Srbi ujedine, a drugi, ako hoće svojevrijedno, dobro, a ako neće, neka budu za sebe, kao u prošlosti, ovaj, tamo na svome, gdje su u većini.¹³⁵

Identificirajući sebe sa Radikalnom strankom, a ovu stranku sa Srbijom, Nikola Pašić je bio ljut na Trumbića što je surađivao i sa srbijanskim opozicionim strankama, koje su i pri donošenju Krfske deklaracije (1917) i sada, pri sastavljanju i potpisivanju Ženevske deklaracije (1918), bile znatno bliže političkim koncepcijama Jugoslavenskog odbora nego on sa svojim radikalima, koji su i dalje stajali na velikosrpskim pozicijama, kao što se to daje jasno osjetiti iz Pašićevih izjava engleskoj štampi. Sjećajući se ovog razgovora s Pašićem, Meštrović je zabilježio:

Na stranu riječi, koje je govorio svojim klišeom i načinom, vidjelo se, da je osobno povrijeđen, pa da je odlučan, da se bori svim sredstvima, kao stari vuk, koga se tjera iz njegove jazbine, i dok je imena srpskih opozicionara izgovarao s omalovažavanjem i prezirom, dotle je

¹³⁴ Ibid., 119.

¹³⁵ Ibid., 119.

Trumbića spominjao s bijesom i mržnjom. Mucao je, kako je on u samom početku, kad se je Odbor osnivao, pomagao i zagovarao akciju Odbora prema Talijanima i da je sada Trumbić mogao s njime da se dogovori, a ne da se koalira s njegovim protivnicima, »kojima je samo da dođu do vlasti« i koji su se saglasili s prevratnicima i konspiratorima, koji su namjeravali da obore autoritet Parlamenta i sve tekovine demokracije, za koju su se radikali borili i stradali.¹³⁶

Bez svake sumnje, Pašić je pod »prevratnicima i konspiratorima« aludirao na tajnu organizaciju »Ujedinjenje ili smrt«, odnosno na Dragutina Dimitrijevića-Apisa i drugove, koji su nevino strijeljani u Solunu 1917. Pašić je bio jedan od organizatora umjetno insceniranog Solunskog procesa, a Trumbić se za vrijeme svoga boravka na Krfu kod regenta Aleksandra zauzimao za Apisovo pomilovanje.¹³⁷ Pašić mu to nikada nije mogao oprostiti.

Dolazi do ujedinjenja i 20. XII 1918. Stojan Protić obrazuje prvu zajedničku vladu, u koju ulazi Ante Trumbić kao ministar vanjskih poslova. Protić poručuje u London da se raspusti Jugoslavenski odbor, »čija je zadaća prestala«.¹³⁸ Vršilac dužnosti predsjednika stari istarski borac Dinko Trinajstić saziva sjednicu, za 12. II 1919, kojoj je prisustvovao i Trumbić. Postavlja se pitanje da li Odbor treba odmah raspustiti ili bi mogao još neko vrijeme nastaviti rad, s obzirom na zasjedanje mirovne konferencije, na kojoj će se rješavati i pitanje Istre i Dalmacije. Neki članovi su zastupali mišljenje da Odbor još ne bi trebalo raspustiti. Meštrović je zabilježio:

I Trinajstić je bio za to, nu kad je Trumbić rekao, da drži da to nema smisla i da će Protić imati razloga, kad traži raspuštanje, pokorio se i on, te je sa suzama u očima rekao:

— Ako je tako bolje, i ako mora biti, onda neka bude, mada znam, šta to znači. Dalmacija će možda biti spašena, ali moja Istra će otići.

Svi smo bili u neprilici gledajući starca, kako mu suze potekoše, a Trumbić ga je uvjeravao, da će se braniti sve, pa što se bude obranilo, to će biti sviju nas, bez obzira gdje je tko rođen, a za ono, što se višom silom izgubi, mislit ćemo svi, da se jednoga dana vrati.¹³⁹

Kao član Jugoslavenskog odbora u Londonu, Meštrović je — bez obzira na kasnije pokušaje izvjesnih historičara i publicista da u drugom svjetlu prikažu njegovu političku djelatnost iz ovog razdoblja — odigrao pozitivnu ulogu u borbi protiv imperijalističke politike talijanske vladajuće klase. Tek danas se jasno vidi da ova njegova uloga nije bila ni neznatna ni beznačajna. Iako nije bio političar, Meštrović je u to doba teške i složene društveno-političke probleme sagledavao stvarnije i dublje nego mnogi profesionalni građanski političari i na hrvatskoj i na srpskoj strani. Najteži i najosjetljiviji problem, jadransko pitanje, sa njegovim karakteris-

¹³⁶ Ibid., 119.

¹³⁷ H. Hinković, *Iz velikog doba*, 291.

¹³⁸ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 127.

¹³⁹ Ibid., 128.

tičnim specifičnostima, on je intuitivno osjetio snažnije i neposrednije od Trumbića. Još jedan korak dalje pošao je Frano Supilo, koji je već prije istupio iz Odbora zbog krupnih principijelnih neslaganja.¹⁴⁰ U svakom slučaju, osjetljivu i kompliciranu problematiku jugoslavensko-talijanskih odnosa, u kompleksu velike međunarodne politike, Meštrović je dublje sagledao od Trumbića, koji u tadašnjim sudbonosnim historijskim trenucima nije bio vičan da se nosi sa vještim makijavelističkim laviranjem i diplomatskim takiziranjem talijanske vladajuće klase.

VIII — *Predsjednik tajne organizacije »Galeb«*

Talijanska okupacija sjeverne Dalmacije i drugih jugoslavenskih primorskih krajeva — započeta još u jesen 1918. godine, odmah poslije kapitulacije Habzburške Monarhije — ukoliko je duže trajala, postajala je sve teža i nepodnošljivija.¹⁴¹ Kada je okupacija ušla i u 1920. godinu bez realnih izgleda da će se uskoro okončati, jedna grupa narodnih zastupnika iz Dalmacije, Istre i Gorice u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca formirala je poseban klub, koji je odmah započeo radom. Među članovima toga kluba nalazili su se, naravno, i zastupnici Zadra i sjeverne Dalmacije. Na plenarnoj sjednici Kluba od 23. VIII 1920. jednoglasno je zaključeno »da se organizira stalni Jadranski zbor za rad u svrhu povoljnog rješenja problema koji su u vezi s jadranskim pitanjem«. Predviđeno je da će se Jadranski zbor sastajati najmanje dva puta godišnje, a u međuvremenu tekuće poslove će voditi Izvršni odbor od 11 pravih članova i 11 zamjenika. Poslije iscrpne diskusije, u kojoj su učestvovali mnogi članovi, jednoglasno je prihvaćena značajna rezolucija, u kojoj se na kraju kaže:

1) Ostajemo, sada kao i do sada, kod zahtjeva integralnog oslobođenja svega našeg naroda na Jadranu, pa se nećemo nikada zadovoljiti s eventualnim ustupcima, koje bi naša država i njeni predstavnici učinili;

2) Odlučujemo zadržati sve baštinjene i stečene pozicije u spornoj mješovitoj okupiranoj teritoriji, kojih napuštanje smatrat ćemo grijehom prema budućnosti naroda;

3) Proglašujemo kao obavezu narodne solidarnosti, da cijeli narod podupire svaki svoj dio u njegovom nastojanju da obezbijedi svoj opstanak i da se sjedini sa slobodnom domovinom;

¹⁴⁰ V. Bogdanov, O životu i radu Frana Supila, 37—52. Govoreći o njegovoj koncepciji rješenja južno-slavenskog pitanja u okviru federacije V. Bogdanov je istakao da Supilove teze »predstavljaju u razdoblju do 1918. godine najumniji, najdalekovidniji i najstvarniji nacrt unutrašnjeg uređenja južno-slavenske državne zajednice«. (Ibid. 47).

¹⁴¹ J. Biankini, Prva dva mjeseca talijanske okupacije Dalmacije, Almanah Jadranska straža za 1928—1929. godinu, Beograd 1928—1929, str. 94—132.

4) Tražimo i radit ćemo svima silama, s obje strane demarkacione linije, i u vezi sa svim faktorima i elementima, koji u tome mogu doći u obzir, da se ni jedna odluka o sudbini bilo kojega dijela okupirane teritorije ne izvrši bez pitanja toga naroda, da se dakle u cijelom spor-nom etnički mješovitom teritoriju Jadrana o njegovoj pripadnosti rje-šava slobodnim plebiscitom naroda.¹⁴²

Ovu rezoluciju Jadranskog zbora, u cjelini ili u izvodu, sa dužim ili kraćim komentarima, objavili su mnogi jugoslavenski li-stovi, a o njoj se pisalo i u stranoj štampi. Talijanski iredentistički listovi (naročito *Idea Nazionale*) posebno su se okomili na zahtjev da se u okupiranoj zoni Dalmacije i ostalih primorskih krajeva izvrši plebiscit, jer su znali unaprijed kakav će biti rezultat gla-sanja, dakako ako plebiscit bude slobodan i pod nadzorom jedne savezničke komisije.

Krvavi teror okupatora u Zadru, Rijeci, Puli i Trstu izazvali su opće ogorčenje jugoslavenskog stanovništva u okupiranim kra-jevima. Tumač toga ogorčenja bio je izvršni odbor Jadranskog zbora, koji je 26. VIII 1920, preko narodnog zastupnika Živka Pe-tričića, predao Milenku Vesniću, predsjedniku vlade Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, pismenu predstavku o »nečuvenim pro-gonstvima našega naroda u čitavom okupiranom teritoriju, gdje su izgoni, pljačkanje, oskrvnuće, paleži, krađe i razbojstva veoma česte pojave«. U predstavi Jadranskog zbora zahtijeva se od kraljevske vlade da dade »umirujuće izjave« na idućoj plenarnoj sjednici Pri-vremenog narodnog predstavništva šta je sve poduzela da zaštiti živote jugoslavenskog stanovništva u okupiranim krajevima i da ubrza rješenje jadranskog pitanja. Umjesto traženih »umirujućih izja-va« Vesnić je na idućoj plenarnoj sjednici Parlamenta održao govor »o zahvalnosti koju dugujemo svima saveznicima«. Na to mu je zadarski zastupnik Juraj Biankini upao u riječ i postavio mu pitanje: »Zar i Talijanima?« Na to mu je Vesnić odgovorio: »Da, i Talijanima!« Ovakav odgovor izazvao je razumljiv revolt u javnosti. Jadranski zbor uputio je 15. IX 1920. Vesniću oštar protest, u kome se kaže između ostaloga:

Ne možemo, a da ovim putem ne dademo oduška čuđenju i pre-ne-raženju naroda nad tim, što predsjednik naše narodne vlade i prvi sa-vjetnik krune, pred Narodnim predstavništvom, tako napadno naglašava dužnost zahvalnosti Talijanima, baš malo dana poslije toga, što je i on sam morao da izjavi, kako je ustanovljeno da nedavnim arnautskim upadima na naš teritorij rukovode agenti i časnici strane vlasti, za koju svi znamo da je to Italija, a koja to čini baš uoči godišnjice okupacije Rijeke po D'Annunziu (. . .) Mi se pitamo, i pitamo Vas, Gospodine Pred-sjedniče: zar zahvalnost i onoj Italiji, koja nije ušla u rat uzbuđena navalom na Srbiju i porobljenjem Belgije, ali je ušla onda, kad je u

¹⁴² M. Marjanović, Akcija za izbacivanje talijanskog okupatora iz naših krajeva 1920. godine, Riječka revija, 1952, god. I, br. 1, str. 47. (Ovu temu dodirnuo je Marjanović, u znatno skraćenom obliku, i u svojoj studiji: Di-plomske borbe za Zadar, u zborniku Zadar, Zagreb 1964, str. 293—295).

mraku tajnosti od Saveznika iznudila na našu štetu više nego li su joj, u sramnom cjenkanju, ponudile Centralne sile? (...) Zar zato, što je saveznička Italija branila hiljadama naših vojnika, koji su joj se predali — prije i poslije prevarnog Ranskog pakta — da se bore u redovima savezničkim, naročito srpskim?¹⁴³

Vesnić na ovaj rječiti protest Jadranskog zbora uopće nije odgovorio, jer nije imao šta da odgovori, ali svi su osjećali da je izgubio bitku.

Pojedini agilniji članovi Jadranskog zbora nisu bili zadovoljni samo sa propagandom i tražili su da se sa riječi prijeđe na djela, na revolucionarnu akciju. O ovom pokretu je do danas u jugoslavenskoj historiografiji pisano malo i nepotpuno: svega tri članka memoarskog karaktera. Jedan od ovih članak napisan je na osnovi djelomično sačuvanih zapisnika sa sastanaka ove tajne revolucionarne organizacije i fragmentarnih memoarskih zapisa samih učesnika u pokretu. Iz zapisnika se jasno vidi da su glavni inicijatori i organizatori ovoga pokreta bili: Ivan Meštrović, Ante Mandić i Milan Marjanović, a članovi tajne organizacije: braća Julijo i Remigio Gazzari, Niko Stipčević, Slavko Jutriša, Rudolf Giunio, Prvislav Grisogono, Roko Joković, Vlado Milić, Dušan Grubić, Vjekoslav Skarica, Zivko Petričić i Hugo Werk. Organizacija je nastala u sredini Jadranskog zbora pod posebnim imenom — »Galeb«. Jedan od osnivača, Ante Mandić, u svojim zabilješkama ovako evocira formiranje ove tajne organizacije:

Jedne večeri, krajem jula 1920. godine, nas nekoliko drugova, na poziv Ivana Meštrovića, došli smo u njegov stan. Bio je veoma potišten, što se s naše strane ništa ne preduzima protiv D'Annunzijeve legionara. Rekao nam je da se stidi što ni od strane vlade, ni iz naroda nema nikakve reakcije, ali da je uvjeren da bi se u narodu našao veliki odaziv, kad se naši ljudi ne bi bojali da će time dovesti državu u težak položaj. Rekao nam je, da je bolje sve drugo nego ropski podnašati našem narodnom tijelu takve zulume i upitao nas je što mi o tome mislimo? (...) Bili smo svi jednoga mišljenja tj. da treba reagirati. Raspravljajući došli smo do zaključka, da se za sada ne može ništa protiv Rijeke, niti doći do D'Annunzia (...) Ali da bi se sigurno moglo uspjeti u sjevernoj Dalmaciji protiv vojske admirala Milla, koji se je bio također odmetnuo i prisegao vjernost D'Annunziu (...) Ako izjurimo Milla, učinit će to utisak na narod i Beograd će biti prisiljen da se makne. Prema Italiji se možemo braniti da nismo izjurili njenu vojsku nego bandu, koja se od njene vojske odmetnula.¹⁴⁴

Dod Ante Mandić i Milan Marjanović prikazuju kao glavnog inicijatora i organizatora ovoga pokreta Ivana Meštrovića, u čijem su se stanu ilegalno održavali sastanci »Galeba«, s jedne strane, dotle s druge strane sam Meštrović, u svojim memoarima, ovako pokušava da prikaže svoje pristupanje toj organizaciji:

¹⁴³ Ibid., br. 1, str. 47—48.

¹⁴⁴ Ibid., br. 1, str. 48—49.

Kad sam se vratio u Zagreb, došli su mi neki znanci i prijatelji s prijedlogom da se organizira uži tajni odbor, kojemu bi bila svrha da upravlja jednom tajnom organizacijom. Toj bi organizaciji bila zadaća da organizira narod na području, koje su Talijani bili okupirali, i da digne bunu proti Talijana. Namjeravalo se organizirati dobrovoljačke jedinice i na našem neokupiranom području, a onda su ovi dobrovoljci, u danom momentu, trebali upasti na to područje, te zajedno s narodom navaliti na okupatora. To se željelo provesti bez znanja naših vlasti. Prvo zato, da vlasti to ne spriječe, a drugo zato, da naše vlasti ne budu kompromitirane u slučaju neuspjeha. I za samu organizaciju ostalo bi bilo tajnom tko s tim podhvatom upravlja, a nađena je bila i formula zakletve, koju su trebali polagati članovi organizacije. U tom vrhovnom tajnom odboru bilo je devet osoba (...) Ja sam se branio od toga da uđem u odbor, ali sam na koncu morao pristati, jer su mi iznijeli za to opravdane razloge, moralne i materijalne naravi. Tvrđili su da će svi hrvatski novčani zavodi dati potrebna sredstva za organizaciju samo na moj potpis, ne pitajući zašto.¹⁴⁵

Međutim, Meštrović u svojim memoarima ne kaže da se on primio ne samo za člana u tom »vrhovnom tajnom odboru, nego i za predsjednika«.¹⁴⁶ To se konstatira u zapisniku sjednice Upravnog odbora »Galeba« od 2. X 1920.¹⁴⁷ Isto tako, Meštrović ne spominje ni to tko je bio sekretar Odbora, ali se jasno vidi iz Marjanovićeovog članka da je to bio Ante Mandić.¹⁴⁸ Pored njega najagilniji aktivista bio je sam Marjanović.¹⁴⁹

Važnu ulogu u Odboru imali su Slavko Jutriša i Niko Stipčević. Iz zapisnika sastanka od 10. VIII 1920. jasno se daju sagledati direktive koje su im date za dalju akciju. Jutriša »ima organizirati propagandu, otvoriti ured, urediti arhiv za katastar bjegunaca i

¹⁴⁵ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, str. 135.

¹⁴⁶ Ibid., str. 135—137.

¹⁴⁷ M. Marjanović, op. cit., br. 2, str. 96.

¹⁴⁸ Ante Mandić (Trst, 2. VI 1881. — Lovran, 15. XI 1959), doktor prava i advokat, jedan od najaktivnijih članova Jugoslavenskog odbora u Londonu, zatim vijećnik drugog zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom, delegat na drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu i član njegovog Predsjedništva, predsjednik Republičke komisije za ratne zločine, autor značajne zbirke dokumenata Fragmenti za historiju ujedinjenja (Zagreb 1956). Prema saopćenju Milana Čurčina, urednika zagrebačke Nove Evrope i člana Jadranskog zbora, autoru ove studije, najagilniji funkcioneri ove organizacije bili su: Meštrović, Mandić, Marjanović, Grubić i Stipčević.

¹⁴⁹ Milan Marjanović (Kastav, 12. V 1879. — Zagreb, 21. XII 1955), urednik listova i časopisa, član Jugoslavenskog odbora u Londonu, član Instituta za međunarodnu politiku (1945—1947), predsjednik Jadranskog instituta JAZU (1951—1955), autor knjiga: Devetstotreća (Dubrovnik 1904), Savremena Hrvatska (Beograd 1913), Ivan Meštrović, prorok i slava Jugoslavenstva (New York, 1915), Stjepan Radić (Beograd 1937), Borba za Jadran 1914—1946. (Split 1953), Londonski ugovor iz godine 1915. (Zagreb 1960). Marjanović je sačuvali koristio i citirao u svojoj studiji originalne zapisnike sa sjednice Upravnog odbora »Galeba«, zatim povjerljive izvještaje i zabilješke A. Mandića i D. Grubića. Svi se ovi dokumenti nalaze u njegovoj posmrtnoj ostavštini. Najiscrpniji nekrolog o njemu objavio je V. Novak: Milan Marjanović (1879—1955), Istorijski časopis, Beograd 1957, knj. VII, str. 479—485.

njihove uporabljivosti«, zatim »ima se raditi na suzbijanju defetizma u višim političkim krugovima«. Niko Stipčević »ima poč odmah u Sarajevo, Mostar i Split, da prenese zaključke i stvori financijske pododbore, a zatim se ima vratiti u Zagreb da bude veza s Dalmacijom«. Odbor je posvetio posebnu pažnju osiguranja financijskih sredstava kao nužne materijalne baze pokreta. Tu je imao važnu ulogu Remigio Gazzari, Dalmatinac porijeklom iz Šibenika, inače bankar iz Chillea, jedan od onih iseljenika koji su za vrijeme svjetskog rata financirali Jugoslavenski odbor u Londonu.¹⁵⁰ Osim toga Odbor je povjerio Meštroviću i Mandiću da povjerljivo razgovaraju sa direktorima domaćih banaka, u prvom redu sa Dušanom Plavšićem, direktorom Jugoslavenske banke i članom Jadranskog zbora od njegovog osnivanja. U svojim zabilješkama Mandić iznosi ove pojedinosti:

Dušan Plavšić nas je radosno primio, te izjavio da novac ne smije da igra ulogu i mora se naći kolikogod ga bude trebalo. On ne može namaknuti sve, ali će govoriti s direktorom Jadranske banke Rudolfom Hercegom i Kulmerom od Prve hrvatske štedionice. Da se ne gubi na vremenu, stavlja nam odmah na raspoloženje pola milijuna kruna.¹⁵¹

Meštrović i Mandić naišli su na potrebno razumijevanje i kod direktora ostalih novčanih zavoda u Hrvatskoj i u ostalim jugoslavenskim zemljama. U svojim memoarima Meštrović je zabilježio i ovaj detalj: »... trebalo je sredstava. Ta su bila prikupljena tako, da smo za kratko vrijeme imali nekih dvanaest milijuna kruna, od kojih je veću polovicu dala sama Prva hrvatska štedionica«. ¹⁵² Govoreći o vojnim pripremama, Meštrović iznosi ove značajne podatke:

Uloge su bile podijeljene, zakletve položene, i krenulo se na posao, svaki u svom pravcu i u svojoj ulozi. Kroz kratko vrijeme našlo se je već 3000 oprobanih vojnika, dobrovoljaca, i velik broj časnika, a okupljeni su bili negdje ispod Dinare. Služba i dodir s okupiranim krajevima bila je vrlo dobro organizirana. Znalo se za svaku talijansku postaju, za svako sklonište, za svaki top i strojnicu (...). Časnici su bili većinom Hrvati i Srbi iz bivše austro-ugarske vojske, a bilo je nešto malo i Srbijanaca, koji su dali ostavke i kradomice došli među ove naše. Čini

¹⁵⁰ Na sastanku Odbora od 10. VIII 1920. Meštrović je saopćio da je razgovarao sa R. Gazzarijem i da mu je ovaj rekao da je »voljan saradivati samo u slučaju ako razmjeri akcije mogu zagarantirati stanoviti uspjeh. Njegovi su uslovi: da se namaknu novčana sredstva, oko 15.000.000 kruna, od kojih će se jedan dio pokriti dobrovoljnim prinosima, a ostatak podesnim zajmom; da je uvjeren i da jamči da će se taj zajam moći vratiti novcem, što će ga on u tu svrhu sabrati darovima u Južnoj Americi, da se akcija ne poduzme u malom razmjeru, nego da se iz početka stane raditi sa oko 1000 ljudi, što će omogućiti da možemo biti spremni i gotovi da se zaokupi koji dio teritorije; da se zgodnim načinom dozna i ispita pravi položaj«. Na istom sastanku Odbora major Dušan Grubić je informirao članove da se »može smatrati akcija u većem stilu mogućom i poželjnom«.

¹⁵¹ M. Marjanović, op. cit., br. 1, str. 49.

¹⁵² I. Meštrović, op. cit., str. 136.

mi se da su oni većinom bili ili pripadnici ili simpatizeri takozvane »Crne ruke« (...) I u okupiranim gradovima organizacija je bila provedena, tako da je bilo prokrijumčareno 10.000 pušaka u Šibenik, dok je u sam Zadar bilo prokrijumčareno 20.000. Prvi je cilj organizacije bio izbaciti Talijane iz Zadra i Šibenika.¹⁵³

Sve pripreme održavane su u početku strogo konspirativno. Ante Mandić izričito kaže: »Najčudnovatije je to da smo uspjeli da sve to organiziramo od roku od tri mjeseca i da je sve besprekorno funkcioniralo, a da se je sačuvala tako stroga tajna da više vlasti nisu ni posumnjale u ono što se radi.«¹⁵⁴ Međutim, ukoliko je pokret sve više uzimao maha i postajao sve obuhvatniji i dalekosežniji toliko je teže bilo sačuvati ga u okvirima konspirativnosti. Prvi od viših vlasti koji je dočuo nešto o pokretu bio je hrvatski podban Milan Rojc. O tome Ante Mandić iznosi ove pojedinosti:

Jednom zgodom nazvao me telefonom podban dr Rojc: »Zaboga što rade ti vaši ljudi u Lici? U Gospiću zatvorila je žandarmerija dva oficira i 17 ljudi koji imaju vaše legitimacije i spremaju ustanak u Dalmaciji. Recite mi, molim Vas, što je na stvari?« Stao sam petljati da je to nemoguće, i da dobijem vremena rekao sam mu da ću odmah doći do njega. Htio sam prije svega vidjeti što on zna o stvari. Vidio sam odmah da nema točnih informacija, pa sam porekao sve o nekom sremanju ustanka. Oni ljudi su samo naši agenti i informatori, pa ih treba rustiti iz zatvora. Rojc me je pogledao u oči i rekao: »Vi ste bili u Jugoslavenskom odboru i bili ste sa Trumbićem i mučili se da dođe do ove države. A u Jadranskom zboru su sve ličnosti koje poznajem i duboko štujem kao dobre domođince. Vi znate što radite, a ja neću da budem bolji patriota od Vas. Neću da nitam dalje što oni Vaši ljudi rade po Lici, ali Vas sklopljenim rukama molim: budite oprezni i pazite što radite! Da se koja nesreća ne dogodi za državu, do koje smo s tolikom mukom došli.«¹⁵⁵

Poslije ovoga razgovora sa podbanom Rojcom Mandić je — sa znanjem i odobrenjem svojih drugova — otputovao u Beograd, sa zadatkom da konsultira mjerodavne faktore. Mandić je prvo posjetio Ivana Ribara, potpredsjednika Narodnog predstavništva, koji je već prije bio informiran od dalmatinskih zastupnika, po imence od Jurja Biankinija i Iva Grisogona, o pokretu za oslobođenje Dalmacije od okupatora.¹⁵⁶ Ribar je srdačno primio Mandića, sa zanimanjem i odobravanjem saslušao njegova izlaganja, i obećao da će razgovarati sa Svetozarom Pribićevićem, tadašnjim ministrom unutrašnjih poslova, prije nego što ga on bude posjetio.¹⁵⁷ Pribićević je pokazao za samu stvar više razumijevanja nego što se moglo očekivati. U svojim uspomena Mandić je zabilježio:

¹⁵³ Ibid., str. 135—136.

¹⁵⁴ M. Marjanović, op. cit., br. 1, str. 49—50.

¹⁵⁵ Ibid., str. 50.

¹⁵⁶ Saopćenje Ivana Ribara autoru ove studije. Na poziv Biankinija, Ribar je odmah pristao da i sam pristupi Jadranskom zboru kao vanjski član.

¹⁵⁷ Ibid.

»Agenti Jadranskog zbora — govorio sam Pribičeviću — koji prenose vijesti i informacije iz okupiranih krajeva imaju često na granicama neprilike, pa Vas molimo da biste izdali nalog da im se na granici ide na ruku«. Pribičević je pristao i pozvao načelnika Odjela za Hrvatsku dr. Tošu Pejčića, moga starog prijatelja, da to provede. Ja sam sad njega zamolio da zamoli, u ime ministra, također vojno ministarstvo da i njihovi pogranični organi budu na ruci tim našim agentima i informatorima. On je obećao i to učinio.¹⁵⁸

Pribičevićeve intervencije pokazale su se kao efikasne i ubrzo su se osjetile i na terenu. Ante Mandić zabilježio je ove pojedinosti:

A kad su iz Beograda stigli ti fermari do granice, ljudi se domislili: to sama vlada sprema putem tih ljudi neku tajnu akciju, pa više nije bilo govora o hapšenjima i istraživanju. Od tada su nam i pojedini predstavnici Armije stali pomagati. Neki artiljerijski pukovnik u Lici je čak zaprisazio naše aktiviste i govorio: »Počnite, počnite, a mi ćemo za vama!« A u narodu je bio odaziv odličan. Dalmacija kao jedan čovjek. Nije bilo slučaja da bi tko otkazao suradnju.¹⁵⁹

Od ostalih članova tadašnje jugoslavenske vlade za postojanje pokreta doznao je još i ministar vanjskih poslova Ante Trumbić, i to od samih rukovodilaca Odbora, Meštrovića i Mandića. Međutim, njihovo kazivanje o razgovorima se među sobom ne slaže u nekim pojedinostima. Za susret sa Meštrovićem inicijativa je potekla od samoga Trumbića. U svojim memoraima Meštrović izričito kaže: »Kad je po drugi put prolazio kroz Zagreb, prije pregovora na putu u Beograd, brzojavio mi je da ga dočekam na jednoj postaji u Sloveniji, kako bismo mogli do Zagreba malo razgovarati«. Trumbić je putovao u pratnji svoga šefa kabineta Steve Pavlovića, tako da su u početku razgovarali o općim temama. Tek kada su ostali desetak minuta sami u kupeu, Meštrović je ugrabio priliku da Trumbića obavijesti o pokretu:

Nj on, ni itko od Vlade, nije znao ništa o našoj organizaciji, pa sam mu samo spomenuo, da mi se čini, da nešto postoji, samo je pitanje kad će puške planuti. Priupitao sam, kao za sebe, bi li bilo bolje odmah, ili tek u slučaju ako pregovori ne uspiju. On me je pogledao, pa je uzviknuo:

— Samo ne sada, za Boga! — A onda je dodao: Ali, ako pregovori ne uspiju, onda ih treba goniti, pa puklo kud puklo.¹⁶⁰

Pod pregovorima Trumbić je podrazumijevao predstojeće jugoslavensko-talijanske pregovore u Rapallu. Pišući ove svoje uspomene mnogo kasnije, Meštrović je očividno izgubio iz vida činjenicu da je prvi član jugoslavenske vlade, obaviješten o pokretu bio Svetozar Pribičević.

Poslije Meštrovića, ali nije utvrđeno kojega datuma, razgovarao je s Trumbićem i Ante Mandić, i to u Beogradu, u kabinetu

¹⁵⁸ M. Marjanović, op. cit., br. 1, str. 50.

¹⁵⁹ Ibid., str. 50.

¹⁶⁰ I. Meštrović, op. cit., str. 136—137.

ministra vanjskih poslova Razgovarali su kao stari prijatelji i bliski suradnici u Jugoslavenskom odboru. Trumbić »stao se je žaliti na ljude i prilike, a najviše na neprilike što mu ih čine naši ljudi«, i priznao je Mandiću »da bi najviše volio dati demisiju, ali da toga ne smije još učiniti, jer bi sigurno došlo na njegovo mjesto lice, koje bi u svemu popuštalo Italiji i Saveznicima, pa će zato ustrajati, ali će odmah poslije utvrđenja granice s Italijom demisionirati.« Zatim je Mandić prešao na samu stvar:

Poslije tih razgovora smatrao sam da nemam što da sondiram, pa sam ispričao dr. Trumbiću otvoreno što mi mislimo, osjećamo i namjeravamo, i pitao sam ga za savjet: da li da riskiramo ili da ostavimo tu stvar? Poslije jednog momenta razmišljanja on mi reče: — »Dobra je to stvar, ako ste u stanju da ju tajno provedete. Spremite se, ali morate biti do krajnosti obazrivi. I radi sebe i radi države! I morate znati na čemu ste. Vi se upuštate u avanturu i stvar će se prosuditi kao i sve avanture: ako uspijete, kovat ćemo vas u zvijezde, ako ne uspije, pucat ćemo vam u leđa. Radite, spremite se, ali budite do krajnosti obazrivi!«¹⁶¹

Poslije Mandićevih i Meštrovićevih sastanaka i razgovora sa Pribičevićem i Trumbićem prestala su dalja hapšenja aktivista pokreta na terenu, a oni koji su bili prije uhapšeni pušteni su iz zatvora. Sada je obraćena sva pažnja vojnoj organizaciji pokreta, pod rukovodstvom majora Dušana Grubića.¹⁶² Okosnicu pokreta sačinjavali su »dobrovoljci, koji su se izjavili spremnim da po svaku cijenu izvrše oslobođenje po Talijanima zaposjednutog dijela Dalmacije, uključivo Zadra, kao i Rijeke s Kvarnerskim otocima«. Prema Grubićevoj koncepciji, koju je Upravni odbor »Galeba« prihvatio: »Iz političkih i vojnih razloga trebalo je ova vojna akcija da se najprije sprovede u Dalmaciji, i da se o njoj dislocirane talijanske snage jednim iznenadnim i snažnim zamahom izbace iz zemlje«. Grubić je izradio detaljan plan oružane akcije, taj plan je na posebnom sastanku podrobno analiziran, prodiskutiran i jednoglasno usvojen. Po tom planu, cijeli pokret bio je podijeljen u ovih šest odsjeka:

I. odsjek, s bazom organizacije u Gospiću, imao je da djeluje preko Metka — Sv. Roka u pravcu Novigrada prema Zadru, sa ciljem da zauzme taj grad.

II. odsjek, s bazom u Gračacu, imao je da nastupa prema Obrovcu, zatim Benkovcu, da izbije na obalu kod Biograda na moru. Ukoliko snage I. odsjeka ne bi bile dovoljne za savlađivanje otpora u Zadru, snage II. odsjeka bi imale da priteknu u pomoć. Kako je u okolini Zadra bilo osim toga organizirano nekoliko stotina dobrovoljaca iz susjednih sela, smatralo se da će prepad na taj grad uspjeti.

¹⁶¹ M. Marjanović, op. cit., br. 1, str. 49.

¹⁶² A. Mandić izričito kaže: »Vojnu organizaciju vodio je umirovljeni major — invalid Dušan Grubić na idealan način. Ne računajući neorganizirani narod, koji je, osobito u okupiranoj Dalmaciji, bio spreman da svaki čas ustane, radilo je na kraju u »Galebu«, kako smo konspirativno nazvali tu tajnu družbu, 47 bivših oficira i 3700 aktivista«.

III. odsjek, koji je bio brojno najjači, imao je kao neposredni cilj zauzimanje Knina, koji je već po svom prirodnom položaju bio jako uporište Talijana, u kome su oni održavali znatan garnizon (...)

IV. odsjek, u organizacionom pogledu najteži radi neprohodnosti terena, oslanjao se samo na nekoliko sela Dinare, imajući dobrovoljce, uglavnom iz glamočkog i livanjskog kraja u Bosni. Pravac njegovog upada imao je da uslijedi preko Vrlike prema Drnišu (...)

V. odsjek, s bazom okolinom Sinja, imao je prema situaciji da djeluje u pravcu Drniša, ako bi se tamo otpor Talijana produžio (...)

VI. odsjek, s bazom u Solitu, imao je važnu zadaću da zauzme Šibenik, u kome su Talijani držali snažnu posadu (...)¹⁶³

Prema ovom Grubićevom planu, koji je ovdje citiran sa znatnim skraćivanjima, akcija na sva četiri sektora bila je planirana u isto vrijeme: »Prijelaz snaga preko demarkacione linije u okupirano područje imao je da uslijedi istovremeno od strane svih šest odsjeka, noću, prepadom na dominirajuće tačke očekivanog talijanskog otpora. Prepad bi se vršio u najužoj povezanosti s lokalnim dobrovoljačkim snagama«.¹⁶⁴

Ostalo je još samo da se izvrši izbor komandanta oružanih snaga pokreta. Meštrović kaže samo sasvim kratko: »Zapovjedništvo je bilo u rukama Stanka Turudije«.¹⁶⁵ Ante Mandić je detaljniji i konkretniji: »Organizaciju vojnih priprema vodio je odlično Grubić, ali je trebalo imati i vojskovođu za operacije. Opći kandidat bio je Stanko Turudija (...). junačina, čuven sa svojih borba na Soči, gdje je on, prvi u ovom ratu, izmislio i upotrebio barajnu vatru, koja se poslije toga općenito stala upotrebljavati na svim frontovima (...) Kako su ga njegovi Dalmatinci bogotvorili, a Talijanima i njegovo ime tjeralo strah u kosti, predstavljao je on u svakom pogledu najpogodniju ličnost za vođu te operacije«. Sada, u jesen 1920. godine Turudija je bio komandir komore 19. puka u Kragujevcu. Mandić ga je poznavao još od prije rata, kada je Turudija kao kapetan služio u Trstu. Sa znanjem i ovlaštenjem svojih drugova, Mandić je oputovao u Kragujevac, da lično razgovara sa Turudijom i da ga pridobije za pokret. U svojim zabilješkama Mandić je ovako evocirao svoj susret i razgovor s Turudijom:

Kad sam mu detaljno razlagao tko vodi akciju, kolike su naše snage, kakova sprema i kakovo opće stanje, stale su mu se oči sve više svijetliti i rekao je odmah da prima i da će sutra tražiti dopust, a istodobno uložiti molbu za penzioniranje. Žalio je samo što nemamo artiljerije, ali se tješio da ćemo mjesto pucnjave baciti — letke. Kad sam ga malo zabezeknuto pogledao, protumačio mi je: »Talijani su veoma dobar i osjetljiv narod, oni su veoma impresivni, i pametan letak može na njih da djeluje i bolje nego šrapnel. Možeš mi vjerovati: isprobao sam to na Soči«.¹⁶⁶

¹⁶³ M. Marjanović, op. cit., br. 2, str. 98.

¹⁶⁴ Ibid., br. 2, str. 98.

¹⁶⁵ I. Meštrović, op. cit., str. 136.

¹⁶⁶ M. Marjanović, op. cit., br. 2, str. 97.

I održao je riječ. Prema svjedočanstvu Ante Mandića: »Nakon nekoliko dana javio nam se u Zagrebu Stanko Turudija već u novom civilnom odijelu. Želio je da akciju započne decembra: vrijeme je tada za Talijane najgore, a našim ljudima ne smeta, pa zato je ono za akciju najpogodnije. Tako je odlučeno«. ¹⁶⁷

Interesantni su izvještaji sa terena. Pojedini članovi Odbora bili su zaduženi da s vremena na vrijeme odlaze na teren, naročito u one krajeve koji graniče (ili se nalaze u blizini) s okupacionom zonom Dalmacije. Tako, na primjer, na sjednici Odbora od 22. X 1920. Prvislav Grisogono referirao je »o stanju i raspoloženju u Dalmaciji«, i pored ostaloga obavijestio o svojim kontaktima sa ljudima na terenu:

Neki politički prvaci Dalmacije vijećali su o tome, da li bi korisno ili štetno djelovao ustanak u okupiranoj Dalmaciji, pa su došli do zaključka, da ustanak ne bi bio štetan nego koristan, pretpostavljajući da se ne umiješa samu državu. Za ustanak je najpodesnija Dalmacija, jer bi uspjeh koristio svima, a neuspjeh ne bi toliko škodio, kako bi škodio drugdje. A onde je i provođenje najlakše. ¹⁶⁸

Prijašnje ratoborno raspoloženje kod talijanskih vojnika i mornara u Zadru i kod D'Annunzijevih ardita u Rijeci sve više je opadalo i utjecalo i na opći moral. Ante Mandić je zabilježio ove konkretne pojedinosti:

Kod impresabilnih Talijana brzo nastaje panika i među D'Annunzиеvim i Millovim mornarima na Rijeci i u Zadru stala se javljati misao da na manjim jedinicama šmugnu kamo u inostranstvo. U tom raspoloženju, na sugestiju nekih naših agenata na Rijeci i u Zadru, jedna grupa mornara pokušala je prodati svoje jedinice nama. Mornari sa razarača »Nullo« sklopili su s našim agentima preliminarni ugovor da prodadu svoju lađu za jedan milijun lira, uz uslov da njih, cijelu grupu, preko naše države prebacimo u Rumunjsku. Oni su nestrpljivo urgirali da se ta kupoprodaja brzo provede. Valjda se nešto o tome pročulo u mornarskim krugovima na Rijeci, jer su se javile i posade sa dvije podmornice ponudom od 100.000 lira. Glede Millovih torpiljera u Zadru, Šibeniku i na Korčuli, savjetovali su Dalmatinci da se ne troše pare, jer će se u odlučnom času moći zaskokom na demoralisanu momčad, zauzeti ili onesposobiti. ¹⁶⁹

Na sjednici od 30. X 1920. referirano je da »unutrašnja organizacija prodire sve dublje prema Zadru i zadovoljava u svakom pogledu«. U zapisniku se decidirano konstatira: »Kod Millovih vojnika duh je vrlo slab, ali disciplina još drži; Millo je preslab za odbranu teritorija, jer ima svega oko 11.000 ljudi, s kojima može jedva Zadar da brani, a snage su mu razbacane«. ¹⁷⁰

¹⁶⁷ Ibid., br. 2, str. 97.

¹⁶⁸ Ibid., br. 2, str. 96.

¹⁶⁹ Ibid., br. 2, str. 96—97.

¹⁷⁰ Ibid., br. 2, str. 97.

Možda je najteži i najsloženiji problem koji se svom svojom silinom postavljao pred rukovodstvo pokreta bio problem nabavke potrebnih količina oružja i municije. Na terenu kod seljaka našao se izvjestan broj pušaka, jer su ih seljaci »neposredno iza rata, iza sloma Austrije, ponijeli sa sobom i sakrili ih«. ¹⁷¹ Međutim, nedostajalo je municije, ručnih bombi i mitraljeza. Pokušavalo se nabaviti sve to u zemlji, ali su ta nastojanja »izazvala sumnje i zadavala teškoće«. Milan Marjanović zabilježio je ovaj karakterističan detalj: »Dne 12. oktobra je iz Vojne komande Zagreba traženo od Jadranskog zbora da izvidi koji to oficiri traže i kupuju puške i nije li to kakva akcija separatista«. ¹⁷² Poslije nekoliko neuspjelih pokušaja u zemlji, potražilo se oružje i municija u inozemstvu, i to na tri mjesta: Beču, Pragu i Solunu. Uspjela je kombinacija s Bečom: »Onamo su pošli neki članovi odbora, angažirani su mnogi posrednici, i utvrđeno je da postoji mogućnost kupovine iz starih austrijskih magazina, koji su bili pod nadzorom Saveznika, dovoljne količine oružja i municije preko čuvara magazina, starih austrijskih podčasnika«. Kada je u Beču sve bilo pripremljeno i osigurano, Marjanović je brzojavio Mandiću: »Provedba zadaće osigurana. Izvjesni transport kreće naskoro, osigurajte potrebnu svotu, jer je stvar uređena«. ¹⁷³

Meštrović spominje da je »nekoliko vagona uspjelo iz Češke prokrijumčariti«, ¹⁷⁴ ali ne kaže na koji način; vjerojatno na sličan kao transport iz Beča.

U Historijskom arhivu u Zadru čuva se bogata građa o talijanskoj okupaciji i administraciji u Dalmaciji, ¹⁷⁵ najvećim dijelom istražena i publicirana, ¹⁷⁶ iz koje se jasno vidi i osjeća strah koji je sve više obuzimao guvernera Milla i njegove najbliže suradnike u Zadru od eventualnog pokreta otpora, koji se nazirao i naslućivao već u toku prve godine okupacije Dalmacije, a naročito u toku druge godine. Preko svoje široko razgranate špijunaže, koja je obuhvaćala ne samo okupacionu zonu nego i ostale krajeve Dalmacije, guverner Millo je dočuo da se u potaji nešto priprema i da se nikada ne može znati kada bi ustanak mogao planuti. Iz publiciranih dokumenata

¹⁷¹ I. Meštrović, op. cit., str. 136.

¹⁷² M. Marjanović, op. cit., br. 2, str. 99.

¹⁷³ Ibid., br. 2, str. 99. U jednoj primjedbi ispod teksta M. Marjanović je otkrio na koji je način transport prebačen preko granice: »Taj najspretniji način prebacivanja vagona s municijom preko granice sastojao se u tome, da je delegat »Galeba« stupio u vezu sa švercerskom organizacijom, koja je gazdovala u Mariboru i u pograničnoj stanici Špilje. Dogovoreno je da će se vlak s municijom uputiti kraj drugog teretnog vlaka, te da će se potonji pregledati dva puta, dok će se vlak s municijom propustiti bez carinskog pregleda«.

¹⁷⁴ I. Meštrović, op. cit., str. 136.

¹⁷⁵ Governo della Dalmazia e delle Isole Dalmate e Curzolane, Historijski arhiv u Zadru.

¹⁷⁶ D. Živojinović, Građa o italijanskoj okupaciji Dalmacije 1918—1920. godine, Mešovita građa Istorijskog instituta, Beograd 1976, str. 137—219.

vidi se kako je Millo sve upornije i energičnije tražio i od Vrhovne komande talijanske armije i od Staba ratne mornarice nova pojačanja oružanih snaga, da bi se mogao održati u slučaju opasnosti, koje su prijetile sa raznih strana.¹⁷⁷ U strahu, koji ga je sve više obuzimao, Millo je pretpostavljao da bi u slučaju izbijanja oružanog ustanka u okupiranoj Dalmaciji eventualno moglo doći i do intervencije regularnih trupa Jugoslavenske kraljevske vojske, koja se nalazila koncentrirana na granicama okupacione zone.

Međutim, niti je došlo do oružanog ustanka u okupiranoj Dalmaciji niti do intervencije Jugoslavenske vojske. Jedino je krajem iste godine došlo do oružanog sukoba između D'Annunzijevih ardita, s jedne strane, i odreda »galebovaca«, s druge strane, ali ne u Dalmaciji, nego u Hrvatskom primorju. Arditi su okupirali otok Krk i tamo zaveli teroristički režim, koji je narod teško podnosio i otvoreno izražavao svoje nezadovoljstvo. »Galebovci« su upali na Krk, došlo je do krvavog okršaja i arditi su protjerani s otoka (26. XII 1920). Ovaj uspjeh »galebovaca« imao je i političkih posljedica, koje su se tek poslije osjetile. Milan Marjanović je oštro zapazio:

»Nema sumnje da je akcija na Krku imala odjeka i na D'Annunzijeve namjere u pogledu upada u okupirani dio Dalmacije. On se ipak kolebao da taj akt izvrši, a službeni talijanski krugovi uvidjeli su da je raspoloženje jugoslavenskog stanovništva u tolikoj mjeri ogorčeno, da bi namjeravana nova avantura D'Annunzia u Dalmaciji mogla da se pretvori u oružani sukob s Jugoslavijom.«¹⁷⁸

Potpisivanjem Rapallskog ugovora (12. XI 1920) od strane opunomoćenih delegata Kraljevine Italije i Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca presjeklo je dalje planirane akcije ovoga pokreta. U drugoj polovini januara 1921. godine Upravni odbor »Galeba« donio je odluku da ta organizacija obustavi dalju akciju. Likvidacija je obavljena koncem istoga mjeseca.¹⁷⁹

IX — Nostalgija za rodnim krajem

Posljednje godine svoga života proveo je Meštrović daleko od svoje voljene domovine, u Sjedinjenim Američkim Državama, u South Bendu, kraj Čikaga, stvarajući u svom ateljeu nova umjetnička remek-djela. Za sve vrijeme svoga boravka u Americi osjećao je duboku nostalgiju za domovinom, za zavičajem. Posljednji put boravio je u Jugoslaviji u ljeto 1959. Tom prilikom posjetio ga je u Velom Lošinju, gdje je bio na odmoru, Stevo Ostojić, zagrebački dopisnik *Politike*, koji ga je intervjuirao o njegovim impresijama o

¹⁷⁷ Ibid., str. 143, 145—147, 148, 151—153, 159—168, 169—171, 173—176, 182—190, 193—195, 196—197, 205, 207, 209—210, 211—214.

¹⁷⁸ M. Marjanović, op. cit., br. 2, str. 103.

¹⁷⁹ Ibid., str. 103.

novoj Titovoj Jugoslaviji, koju je vidio prvi put poslije oslobođenja. Meštrovićev razgovor s Ostojićem je vjerodostojan dokumenat o stavovima velikog umjetnika prema obnovi i preobražaju Jugoslavije, o kojoj je rekao između ostaloga: »Cujem da se dosad mnogo izgradilo i da su mnoge stvari u toku. A zemlja je bila porušena (. . .) Bude li mira u svijetu, kroz par decenija prestaće da nas ubrajaju u Balkan. Mišlim u rđavu smislu te riječi . . . «

O svome razgovoru s Meštrovićem u Lošinj Stevo Ostojić je zabilježio i ove dragocjene podatke: »Najznačajniji utisak za vrijeme njegovog boravka u Jugoslaviji Meštrović je ponio sa Briona. Viđenja i razgovori s predsjednikom Titom otvorili su mu nove vidike. Ličnost Tita impresionirala ga je duboko: — To je najveći čovjek koga su u čitavoj svojoj historiji imali Srbi i Hrvati, i ostali naši narodi zajedno«. ¹⁸⁰

U toku razgovora Meštrović je evocirao i sjećanje na svoga talentiranog đaka iz Akademije likovnih umjetnosti Ivana Lozicu, koga su talijanski fašisti strijeljali 1943. godine. Meštrović je rekao o Lozici: »Bio je izuzetno darovit (. . .) Sjećam se dobro njegovog dolaska u Zagreb. Seljače sa Korčule imalo je tada tak 15 godina i nije ispunjavalo uslove za prijem na Akademiju. Dopustio sam mu ipak da radi (. . .) Znao sam da je komunist, kao i za neke druge. Pomagao sam mu da se prikrije. No Talijani su ga uhvatili i strijeljali — pred ocem (. . .) A zamislite, dvojica njegovih drugova ponudila su se da umru umjesto njega«. ¹⁸¹

¹⁸⁰ St. Ostojić, Ponovo u svom kraju, Susret sa Ivanom Meštrovićem, Politika, 9. VIII 1959. Isti, Kao Ante, u knjizi Razgovori, Zagreb 1976, 73—78. Ovaj Meštrovićev razgovor sa zagrebačkim dopisnikom Politike nije u skladu s posljednjim poglavljima njegove knjige Uspomene na političke ljude i događaje (392—401). Ako se uzme u obzir činjenica da je ova knjiga štampana tek poslije Meštrovićeve smrti, i da je objavljena u Buenos Airesu, u nakladi emigrantskog časopisa Hrvatska revija, neprijateljski orijentirana prema našoj narodnoj revoluciji i novoj, socijalističkoj Jugoslaviji, onda se s razlogom može pretpostaviti da ova posljednja poglavlja Meštrovićeve knjige, prema mnogim indicijama sudeći, nisu njegov autentični tekst. Ako se pažljivo usporede prethodna poglavlja Meštrovićeve knjige s ovim posljednjim, udara u oči velika razlika i u mislima, i u osjećajima, i u tonu i u stilu. Stekne se uvjerenje da to nije pisao isti čovjek. Meštrović, koji je dao onakav interview dopisniku Politike, čiju vjerodostojnost on sam nikada nije demantirao, koji je pred smrt izrazio svoju posljednju želju da bude prenesen i sahranjen u »svom starom kraju«, u svojoj voljenoj domovini, kojoj je zavještao svoja umjetnička remek-djela, Meštrović posljednja poglavlja svoje knjige, po svemu sudeći, nije mogao onako napisati. Osim toga, Uspomene sadrže i izvjestan broj netačnih tvrđenja, proizvoljnih hipoteza, i manje ili više slučajnih omašaka, na koje su već s razlogom upozorili D. Janković (O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918. Jugoslovenski istorijski časopis, 1962, sv. 2, str. 74—75) i B. Krizman (Uspomene na političke ljude i događaje I. Meštrovića, Jugoslovenski istorijski časopis, 1963, sv. 4, str. 105—113).

¹⁸¹ Ibid., Politika, 9. VIII 1959.

Za vrijeme svoga boravka na Lošinju Meštrović je obišao jedan dio oslobođene Istre i u Opatiji se sastao sa Spinčićevim i Trinajstićevim suborcem i prijateljem starim hrvatskim književnikom Viktorom Carom Eminom, od kojega je doznao mnoge pojedinosti o teškim stradanjima Istre pod fašističkim jarmom i o herojskoj borbi Istrana u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Prema Meštrovićevoj posljednoj želji, njegovo tijelo preneseno je iz Amerike u Dalmaciju i sahranjeno u njegovom mauzoleju u Otavicama, kraj njegovih starih. Tu on počiva, u svome rodnom kraju, koji je toliko volio.

U analima borbe za Dalmaciju Ivan Meštrović zauzima istaknuto mjesto.

IVAN MEŠTROVIĆ AND THE STRUGGLE FOR DALMATIA
(To the 100st Anniversary of his Birth)

S u m m a r y

The great Croat and Yugoslav artist Ivan Meštrović (1883—1962) was born in Dalmatia where in remote past the idea of Yugoslav unity originated. His national and political orientation became articulated in his young age, as he went to Belgrade late in december 1904. In the next year he made another trip to Belgrade following an invitation of his friends, some young Serbian artists. There he exposes his sculptures in the National Museum, on an exposition of »Yugoslav integralists«, the denominations of the pundits of Bosnia and Hercegovins. Meštrović exposed parts of his Kosovo-were exposed on the international exposition in Vienna (1910) and were evaluated as a mere discovery in the residence of the Hapsburg Empire following at this time a stongly anti-serb and anti-yugoslav politic line owing to the monster trial in Zagreb and the annexion of Bosnia and Hercegovins. Meštrović exposed parts of his Kosovo-temple also on a international exposition in Rome, but neither in Austrian nor Hungarian section, but in the section of the Kingdom of Serbia. This fact drove attention of the world 1911.

Soon after the beginning World War I. a number of prestigious Croat artists and intellectuals defected to Rome, starting there a struggle for the unity of Southern Slaves. Meštrović was a member of this group. Some Serbian and Slovene politicians from Austria also join this group in Rome. But soon after this defection Italy proclaimed neutrality and their activity in Rome against Austria-Hungary became non desirable, so this group leaved Rome for London, offering much better conditions for political actions. Meštrović also changes for London, where his art was well known and appreciated.

In the history of the mouvement for the unification of Southern Slaves the Yugoslav Comittée in London is essential, as this Comittée essembled a number of Croat, Slovene and Serbian politicians and intellectuals, much of them defected from Austria-Hungary. Croats from Dalmatia acted in this Comittée with distinction and were well represented as the Dalmatian question was particularly important. Being particularly active Meštrović takes part in most of the political actions and public manifestations. Being no politician or author he gave much political opinions and wrote a number of articles in the English press. There articles drew a large attention of most of the World newspapers.

Being a member of the Yugoslav Committée Meštrović did not agree neither with the political opinions of the President Ante Trumbić not with the Prime Minister of Serbia Nikola Pašić. These disagreements were due to the treatment of Southern Slavic nations and the future of Dalmatian Croatia on the Congress of oppressed nations in Rome 1918.

Following the war, the dismembering of Austria-Hungary and the Italian occupation of a part of Dalmatia Meštrović became an active member of the Adriatic Council (Jadranski zbor and the President of the secret organisation »Galeb«, which acted towards an armed resistance to the Italian occupation of Dalmatia. The peace in Rapallo (1920) made an end to this organisation.

Meštrović spent his old age in the United States. His last trip to Yugoslavia was 1959. Then he was interviewed by Stevo Ostojić, a newspaperman from »Politika«. He asked him on his opinions on Tito's Yugoslavia, which Meštrović did not know before. Meštrović's opinion on Tito was: »That is the greatest man ever born in Serbia an Croatia and other Yugoslav nations«.